

Bárd Károly

Fritz Bauer az igazságszolgáltatás felelősségéről a múltban és a jövőben

I.

Fritz Bauerről, a hesseni főügyésről, a frankfurti Auschwitz-per kezdeményezőjéről Magyarországon egészen a közelmúltig kevesen és keveset tudtak. A hazai közönséggel Lars Kraume 2015-ben készült filmje ismertette meg Bauer nevét.¹ A film középpontjában a főügyész életének egyik legizgalmasabb időszaka áll, azok az évek, amelyek során, a *Grundgesetz*-re felesküdt, de nagyrészt még náci uralta államapparátussal is megküzdve, harcba szállt azért, hogy Eichmann Jeruzsálemben bíróság elé állítsák. Bauer nevéhez fűződik a Hitler elleni összeesküvésben részt vettek becsületének visszaállítása jogi úton, és nélküle nem került volna sor Frankfurtban az Auschwitz-perre. Tény, hogy az 1963 decembere és az 1965 augusztusáig tartó monstre pert Fritz Bauer nevével kapcsolják össze. Amellett, hogy a vádat képviselő fiatal ügyészeit nyilván instruálta, Bauer érdeme elsősorban abban állt, hogy az ő kezdeményezésére jelölte ki a szövetségi legfelső bíróság (*Bundesgerichtshof*) a frankfurti tartományi bíróságot a per lefolytatására.² Bauer célja ezzel az volt, hogy az elszórt, Németország különböző városaiban egy-két gyilkossal szemben folytatott perek helyett egy átfogó, sokvádoltas eljárásban a maga teljességében mutassa be az auschwitzi halálgár működését, a népirtás mechanizmusát.³

Bauer nem csak ügyészként küzdött egy jobb Németországért azzal, hogy a tömeggyilkosokat és cinkosait a bíróság előtt szembesítette rémtetteikkel és példájukon felmutatta a német népnek, hogy hova vezet a vak engedelmesség. A tárgyalótermen kívül is nevelni akart, kereste a náciizmus gyökereit: híres előadássorozatát *Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns* címmel jelentette meg.⁴ Az előadásokat Bauer az ifjúsági szövetségek képviselőinek tartotta, és a fiatalok szándéka az volt, hogy a szöveget gimnáziumi és szakközépiskolai diákok számára felvilágosító broszúráként bocsássák rendelkezésre. Ám a döntést 1960-ban nem a diákok, hanem még a náci járványtól fertőzött apáik hozták, akik nem akarták, hogy

emlékeztessék őket a tébolyra: Rheinland-Pfalz tartományának kultuszminisztériuma el is utasította a fiatalok indítványát.⁵

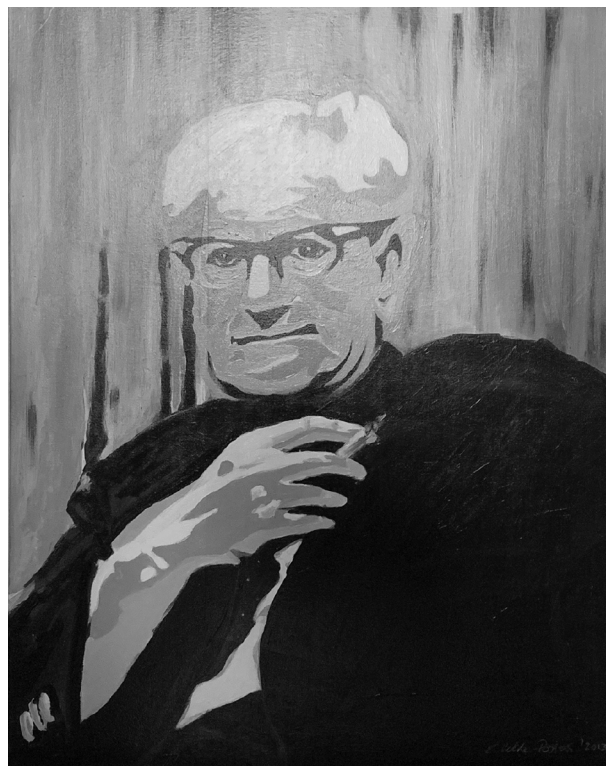
A pályafutását tárgyalók csak jóval halála után értékelték Bauer életének legfontosabb érdemeként a múlt feldolgozásában játszott szerepét. Búcsúbeszédében a hesseni igazságügyi miniszter a börtönügy és az igazságszolgáltatás humanizálása érdekében tett erőfeszítéseit méltatta.⁶ „A büntetőjog reformja – mondta – elválaszthatatlanul összekapcsolódik Fritz Bauer nevével.” Bauer egyik legközelibb barátja, Ilse Staff szerint sem a nemzetiszocialista büntettek felderítése és üldözése képezte Bauer hivatásbéli és emberi elkötelezettségének súlypontját.⁷ Az igazságügyi miniszter, Johannes E. Strelitz, a múlttal való szembenézést követelő szociáldemokrata párt politikusa volt, Ilse Staff pedig egyike azoknak a tudósoknak, akik elengedhetetlennek tartották annak feltárását, hogy a jogászrendet milyen felelősség terheli a harmadik birodalom rémtetteiért. Egyikük sem kívánta a múltat felejtetni, de úgy gondolhatták: Bauer jövőbe mutató, még megvalósításra váró kriminálpolitikai elképzeléseivel, a börtönügy, a büntetőjog és az igazságszolgáltatás humanizálását célzó írásaival marad velük halála után.⁸

Látszólag paradox módon Bauer jogpolitikai és büntetőjogi tárgyú munkái – szellemi társainak és barátainak szűk körét leszámítva – sem életében, sem pedig a halálát követő két-három évtizedben nem váltottak ki komoly visszhangot a német irodalomban. Kollégája és barátja, Richard Schmid nekrológiájában azt írja: szégyen, hogy Bauer nem kapott meghívást az igazságügyi miniszter által, 1954-ben felállított bizottságba, amelynek küldetése az volt, hogy a büntetőjog átfogó reformját elvégezze. Ennek nyilván megvoltak az okai – teszi hozzá –, de ezek nem válnak a háború utáni német igazságügy dicséretére.⁹ A későbbiekben magam is igyekszem választ adni arra, hogy mi lehetett Bauer mellőzésének magyarázata.

Tanulmányait, előadászsövegeit, a sajtóban megjelent nyilatkozatait, elemzéseit csak az 1990-es években kezdték érdemben kutatni és értékelni.

Ekkortól méltatták széles körben a demokratikus, humánus jogrend kialakításának vágyával áthatott írásait. Ezekben olyan alapvető jogelméleti és kriminálpolitikai kérdéseket taglalt, mint az erkölcs és a jog, a pozitív jog és a természetjog viszonya; arra kereste a választ, hogy hol parancsol megálljt az emberi méltóság a büntetőjognak, mi a kriminális szankció funkciója és hogy miképp téríthetők el a normasértő fiatalok a bűnöző karriertől? Fritz Bauer 1903-ban született jómódú zsidó kereskedő-családban.¹⁰ Jogi tanulmányait egy gazdasági jogi témájú disszertációval zárta le. A későbbiekben is publikált a közgazdaságtan és a gazdasági jog témaköréből,¹¹ de gazdasági jogász karrier helyett a bírói pályát választotta. Huszonhat évesen nevezték ki – egyike volt a legfiatalabb német bírának. Ekkor már régóta tagja volt a német szociáldemokrata pártnak és évek óta a weimari köztársaság elleni egyre erőszakosabb támadásokkal szemben a demokratikus politikai pártok által *Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold* néven létrehozott szervezetnek. Emiatt közvetlenül a náci hatalomátvételt követően koncentrációs táborban tartották fogva. Szabadulása után Dániába emigrált, majd az ország német megszállása miatt Svédországba menekült. Dániai száműzetése alatt főképp közgazdasági tudását kamatoztatta, állást vállalt az állományban, számos gazdasági jogi írása jelent meg dán nyelven. Svédországban főszerkesztője volt a *Sozialistische Tribüne* című folyóiratnak, amelyet egyebek között Willy Brandt-tal együtt alapított. 1949-ben tért vissza Németországba. A szociáldemokrata vezetőkhez – köztük a párt elnökéhez, Kurt Schumacherhez és Willy Brandt-hoz – fűződő szoros kapcsolata is segítségére volt abban, hogy előbb Braunschweigban, majd Frankfurtban főügyészi kinevezést kapott.

Kraume filmje a náci vadász Bauer képét tárja elénk.¹² A náci vadász terminust Simon Wiesenthal-lal szokták összekapcsolni. Ma már tudjuk, hogy a Wiesenthalnak tulajdonított érdemek egy része Bauert illeti, ő szolgáltatva a döntő információkat, amelyek alapján csaknem bizonyossá vált Eichmann tartózkodási helye.¹³ Ezért így utólag akár indokolt is lehet a sajtóban gyakorta Bauer neve előtt is feltűnt jelző: a dán *Aktuelt* újságírója az egyes számú náci vadászként prezentálja olvasóinak a heseni főügyészt, aki éppen a német megszállás idején Dániában elkövetett bűntettek elkövetőit készült bíróság elé állítani.¹⁴ Egy másik dán lapban Bauert úgy mutatják be, mint „aki legyőzte Adolf Eichmann-t és most Bormann, Mengele és a gestapós Müller nyomában van”.¹⁵ Bauer nem szerette a *Nazi-fresser Nummer eins* minősítést. Egy őt faggató német újságíró kérdésére azt válaszolta, hogy a szö-

Esther Velde-Posters: Fritz Bauer, 2013
akril, vászon, 80 × 100 cm

vetségi köztársaság minden ügyésze lehetőségei kezein belül pusztán azt teszi, ami a kötelessége.¹⁶ Nem volt vérszomjas vadász, és egyáltalán nem volt ügyészalkat sem.¹⁷

Halálának 50. évfordulóján Bauer életművének egyik legjobb ismerője, „Akarata ellenére ügyész” címmel emlékezett meg róla. Valóban, nem lehetett könnyű Bauer számára olyan idejétmúlt büntető törvények alapján eljárni, amelyek gyökeresen szembementek a jogirodalmi munkáiban, publicisztikai írásaiban hirdetett kriminálpolitikai elképzeléseivel. Elvetette az akkor (és ma is) hatályos megtorló büntetési rendszert, nem sok értelmét látta, hogy embereket börtönbe zárjanak és elavultnak vélte a büntetés-végrehajtás módszereit. Nehezen viselte a hivatalnok létet, egyik barátnőjének írt levelében pedig azt is elárulta, hogy a főügyészi titulus averzióval tölti el.¹⁸ Pedig már gyerekkorában ügyész szeretett volna lenni. Az elhatározás akkor született, amikor társai iskola után nekiestek – mert egyedül ő adott helyes választ a tanár kérdésére –, és mindeközben azt kiabálták, hogy „te meg a szüleid öltétek meg Krisztust”. Az antiszemitizmus gyökere – a saját ostobaság feletti düh, a nehézfűvek tehetetlensége, az alacsonyabbrendűség fojto-

gató érzése, az irigység – ekkor még nem tudatosult benne, de megszületett az elhatározás: ügyész lesz, ha felnő. Igaz, az ügyészekről azt gondolta, hogy az ember jogait és szociális egzisztenciáját védelmezik az állami és a magánönkénnyel szemben. Ezért is tartotta félrevezetőnek az autoriter időkre visszanyúló államügyész – *Staatsanwalt* – megnevezést. Hiszen az ügyész nem az államrezon képviselője – gondolta –, hanem az emberi jogok védelmezője. „Olyan mint az ügyvéd, csak jobb kiadásban.”¹⁹

Am tény, hogy kitartóan dolgozott azon, hogy a náci rémtettek elkövetőit bíróság elé állítsák. Nem elégedett meg az Auschwitz-perrel, az eutanázia-programban részt vett gyilkosok felelősségre vonását is szorgalmazta. Valóban kitartóan kereste Eichmann, szíve szerint Németországban állította volna bíróság elé,²⁰ azért, hogy tanuljon a német nép és visszanyerje tekintélyét a népek közösségében. Ahogy Ben Guriont, úgy Bauert sem Eichmann személye érdekelt. Az izraeli miniszterelnöknek az volt a fontos, hogy Izrael ítélkezzen a szörnyeteg felett.²¹ Bauer pedig sokáig abban reménykedett, hogy Németország fogja kérni kiadatását.²² Tanítani akarta a nemzetet és bizonyítani, hogy az új Németország képes szembenézni a náci múlttal. Nem a bosszú hajtotta, nem a megtorlás vezérelte, igaz, megváltoztatni sem akarta a gyilkosokat. Az Auschwitz-per vádlottai nem érdekelték különösképpen, közömbös volt irántuk.²³ Ahogy mondta: bármelyikük kicserélhető. E kijelentésével saját kriminálpolitikai credóját cáfolta: hiszen élete végéig azt hirdette, hogy csak az egyéniesített, a bűnelkövetés okaira reflektáló, a tettes személyiségéhez igazodó szankció igazolható. Ez egyike az életművén végigvonuló számos feszültségnek, ellentmondásnak.

II.

Determinizmuson alapuló, az elkövetőre összpontosító kriminálpolitikai hitvallásával Bauer harcot hirdetett a német jogtudományban és joggyakorlatban uralkodó tett-büntetőjogi felfogás ellen. Azt kívánta igazolni, hogy a bűnfelelősség elvét hirdető abszolút teória (*Schuldstrafrecht*), amely szerint a büntetés jogalapja az erkölcsi rossz megtorlásának, feltétlen, mindenféle célszerűségi megfontolástól független igénye (*Vergeltungsstrafrecht*) zsákutca: hamis premisszákból indul ki, emberképe torz és tévesen értelmezi a német alaptörvényben (*Grundgesetz*) alapértékként megjelölt és a rendszer igazolására felhívott emberi méltóság fogalmát. Vállalkozása hősies volt: a megtorló büntetőjog ledöntéséhez azokat a teológiai és filozófiai tételeket kellett

cáfolnia, amelyeket olyan autoritások fektettek le, mint Aquinói Szent Tamás és a német idealizmus nagyjai, Hegel és Kant. Csak az abszolút teória ideológiai pilléreinek ledöntésével igazolhatta, hogy a minden jog forrása, az *emberi méltóság* dogmaként elfogadott értelmezése hamis, és a megtorlás-büntetőjog ezért sérti az alaptörvényt.

Bauer indító tézise, hogy a megtorlás, az ember feletti ítélkezés Istennek van fenntartva. Idézi Pál apostol levelét a rómaiakhoz a megtorlástól való tartózkodásról²⁴ és Jónás könyvét.²⁵ A hegyi beszéd („Ne ítéljetez, hogy ne ítéltessetek”) rendszeresen felbukkan Bauer büntetőjogi tárgyú írásaiban. Aquinói Szent Tamás, akire az abszolút büntetőteória képviselői szívesen hivatkoznak, ugyancsak Bauer segítségére siet egy passzusával: „A megtorlás az isteni ítéletnek van fenntartva”. „Az államnak és bírának – így Bauer – nem funkciója tehát, hogy szekularizált végítéletet üljenek.”²⁶ A „ne ítéljetez” persze nem zárja el a földi igazságszolgáltatást attól, hogy megállapítsa: ki követte el a tettet és nem tiltja a jóvátételt, a szocializáló, reszocializáló szankciókat, ahogy a társadalom védelmét sem. Csak a „szereket nélküli ítélkezést (*Das lieblose Richten*)” zárja ki, a *Rossz* kimérését az elkövetett *Rossz* kiegyenlítése, megtorlása nevében.²⁷

A bibliai szövegek azt mondják: ember ember által ne ítéltessék, a *Rossz* megtorlása nem a földiek dolga. Am a felvilágosodás óta uralkodó büntetési rendszer alapkategóriája a retribúció: azaz éppen a *Rossz* kiegyenlítése a *Rosszal*. A német idealizmus azt tanítja, hogy a büntető igazságszolgáltatás célja a transzcendens erkölcsi parancs teljesítése, hogy ezzel a világnak a tettes által megbontott egyensúlya helyreálljon. A hegeli felfogás szerint a büntetett a jog negációja, a negáció negációja pedig a büntetés. A megtorlás – esetenként eufemisztikusan bűnhődésről beszélnek – a bűn igazságos kiegyenlítése. A megtorlással tehát győzedelmeskedik az igazságosság.²⁸ Bauer állítása viszont az, hogy az „igazságos megtorlás” nem más, mint bosszú – német szójátékkal: *gerecht ist gerächt*. Kant és Hegel utódai szerint a bűn megtorlása az emberi méltóságból ered, miközben ők valójában „a szemet szemért, fogat fogért elv apostolai”.²⁹ Kanttal és Hegellel szemben Bauer Nietzsche és Schopenhauert hívja elő. „A jogtalanság fájdalom okozásával történő megtorlása bosszú, és mint ilyen, erkölcsileg igazolhatatlan gonoszság és kegyetlenség.”³⁰ „A haragot és a büntetést állati létünk idején kaptuk, a bosszú és megtorlás iránti ösztönünk ennek az időszaknak az öröksége, és ezt mind a mai napig magunkban hordozzuk. Az emberiség akkor válik nagykorúvá, ha ezt a bölcsőben kapott ajándékot visszaszolgáltatja az állatoknak.”³¹

Hívei szerint azonban a büntetőjogi megtorlás azért nem azonosítható a bosszúval, mert az előbbi feltétele a bűnösség, az egyén szabadon hozott, ezért felróható döntése. Bauernek így tétele igazolásához az indeterminizmus és a bűnfelelősség elvének tarthatatlanságát kell kimutatnia. A teológia és filozófia területéről itt is számíthat támogatókra. Aquinói Szent Tamás valóban úgy vélte: az emberi gonosz végső oka a szabad akarat és azt hirdette, hogy az isteni törvényeken alapuló erkölcsi rendet megtorlással kell helyreállítani, ha megzavarták. De ő sem gondolta, hogy a büntetés önmagáért való: ugyanis csak akkor van létjogosultsága, ha a tettes jobbítását célozza és az állam javát szolgálja – azaz csak a *poenae medicales* igazolhatók.³² A protestantizmus pedig elveti a szabad akaratot, Luther szerint: „aki az ember szabad akaratát akarja védelmébe venni [...] az a kereszténységet tagadja”. „A parancsok azt tanítják, hogy mit kell tenni, de erőt nem adnak hozzá. Pusztán arra való, hogy az ember lássa saját tökéletlenségét és tanuljon meg önmagában kételkedni.”³³ A legfőbb filozófiai autoritás ismét Nietzsche, aki szerint a szabad akarat koncepcióját az ember azért találta ki, hogy felelősségre vonhasson, büntethessen (*erfunden zum Zwecke des Schuldig-Finden-Wollens*). „A szabad akarat gondolata felkínálta magát az évezredek óta megtorlást vágya által hajtott emberiségnek; olyan ideológia, amely legitimálja a megtorló büntetőjogot és csillapítja a rossz lelkiismeretet, amely az ember megtorlás iránti ösztönének agresszivitásából fakad.” „Az embereket „szabadnak gondolták, hogy ítélhesse nek felettük és büntethessék őket, és hogy ők maguk bűnösnek nyilváníthatassanak (*um schuldig werden zu können*)”.³⁴

A tekintélyek ütköztetésével persze nem dönthető el, hogy létezik-e akarat szabadság vagy sem. A megtorlás elmélet hívei érvelhetnek azzal, hogy ha léte nem is igazolható, fikcióként mégis szükséges a büntetőjog működtetéséhez és ezzel a társadalmi rend fenntartásához. Ezt teszi a Bauer által (és a hazai jogirodalomban is időnként) idézett Eduard Kohlrausch, aki szerint: „az olyan ember, aki adott belső és külső körülmények között így, de úgy is cselekedhetett volna, nem börtönbe vagy elmeegógyintézetbe való. Ehelyett üvegkalickában kellene mutogatni, mint a legabszurdabb és legfelfoghatatlanabb képződményt, amit emberi szem valaha is látott. De az akarat szabadság »állampolitikailag szükséges fikció«.”³⁵

Bauer szerint azonban a tudomány fejlődése ezt a fikciót szükségtelenné teszi, mert ma már sokat tudunk az emberről. A szabad akarat fikciójára és a bűnösség elvére építő megtorlás-büntetőjog

ugyanis a tudományos ismeretek hiányára és a tehetetlenségre vezethető vissza. Zarathusztrának és Platónnak nem volt kémcsöve, hát spekulálgattak séta közben. „³⁶ A német büntető-törvénykönyv megalkotása a modern természet- és társadalomtudományok születését megelőző időre esett, és ekkor még a Platon által elképzelt világ, annak forrása-ként a tiszta értelemmel, gondolatilag kétségkívül nyomon követhető és még védhető volt, de a jelenben már nem állja ki a tapasztalat próbáját.³⁷ Ma már – így Bauer – idejét múlta a normatív, életidegen emberkép, amelyre az abszolút teória gondolati konstrukciója épül.

Bauer, a kriminálpolitikus azonban nem elégedhetett meg azzal, hogy kimutatja: a megtorló büntetőjog elavult. Azt kellett igazolnia, hogy egyben ellentétes a *Grundgesetz*-cel, miközben a represszív büntetőjog hívei éppen az alaptörvény 1. cikkéből, az emberi méltóság sérthetetlenségének elvéből vezetik le a szabad választáson és a bűnfelelősség princípiumán alapuló megtorló büntetőjogot: a ki egyenlítő büntetéssel és az ahhoz kapcsolódó bűnhődéssel (*Sühne*) az autonóm döntéséért felelős, szabad individuum méltóságát ismerjük el; a büntetéssel az emberi értelmet tiszteljük.

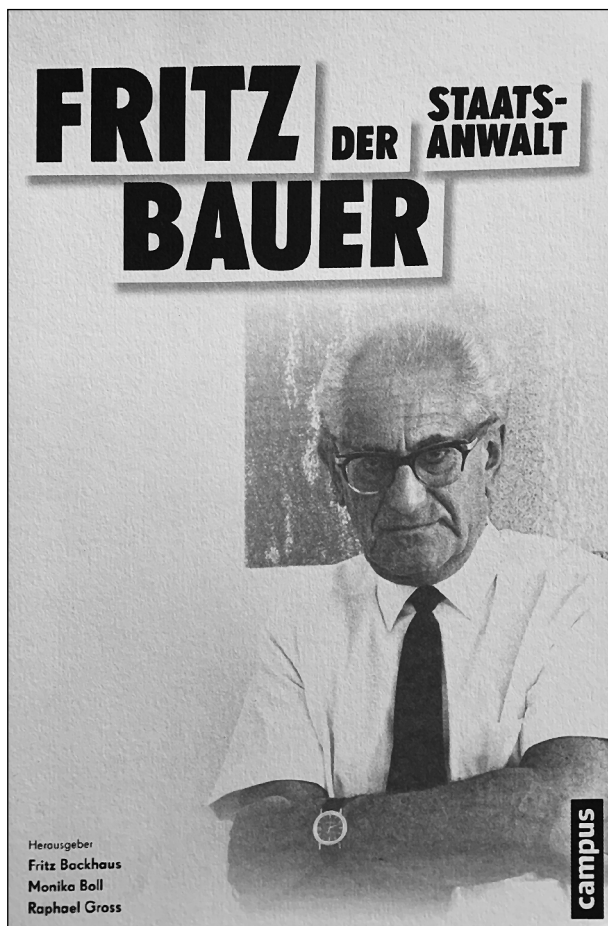
Bauer tétele, hogy az emberi méltóság uralkodó értelmezése mögött tudománytalan, normatív emberkép húzódik, amely megfeleltetett a felvilágosodás kori liberális jogállam koncepciójának.³⁸ Am az új Németország, alaptörvénye szerint, *demokratikus szociális jogállam*.³⁹ Emberképe nem mesterkél, normatív, hanem valóságos. A demokratikus szociális jogállam nem tévesztheti szem elől a bűnelkövetést előidéző pszichikai és szociális bajokat. Ennek megfelelően az „emberi méltóság” fogalma is újra értelmezendő, az okok orvoslása helyébe nem léptethető az egyén fiktív morális döntési szabadsága. Bauer írásaiban rendre előhívja Schiller kétsorosát:

„Szót se tovább! Adj enni, lakást, takarót

a szegénynek:

Emberi méltóság önmaga járul ehhez.”⁴⁰

Bauer végkövetkeztetése, hogy csak a tettesre összpontosító társadalomvédelmi büntető rendszer egyeztethető össze az alaptörvénnyel. A tudomány, a génkutatás, a magatartás-fiziológia, a pszichológia különféle ágai vagy a szociológia pedig olyan ismereteket halmozott fel, amelyek segítenek a legcélszerűbb szankció megválasztásában. Ennek megfelelően a bírór számára egy sor büntető, javító és védelmi intézkedést kell felajánlani. Ezek közül a *büntető* intézkedések a jogrend elismerését, érvényben tartását, megerősítését szolgálják (*Bestätigung der Rechtsordnung*), a *javító* intézkedések az elkövető beilleszkedését a közösségbe; és végül, ha ezek nem kecse-

**Fritz Bauer az ügyész.
Nemzetiszocialista büntettek a bíróság előtt.
Az Auschwitz-per ötvenedik
évfordulóján a frankfurti Zsidó Múzeum
és a Fritz Bauer Institut
közös kiállításához kapcsolódó,
2014-ben megjelent tanulmánykötet.**

tenek eredménnyel, a társadalom védelmére hivatott *biztonsági* intézkedés alkalmazására kerül sor. A bíróságnak az intézkedés megválasztásánál az elkövető előéletét, személyes és szociális körülményeit kell figyelembe vennie, és mindazokat a tényezőket, amelyek döntően meghatározták a tettet. Bauer a jogkövetkezmények között a hagyományos szankciók (szabadságvesztés, pénzbüntetés, ez utóbbi napi tételes formájában) mellett említi a különféle jogoktól megfosztást, a figyelmeztetést, a próbára bocsátást, de a listán szerepelnek a határozatlan tartamú gyógyító és nevelő intézkedések, valamint a fiatalokkal szemben alkalmazható relatíve határozatlan tartamú szankció, amelyből az elkövető legkésőbb 27. életéve betöltése után szabadulhat.⁴¹

III.

A Bauer vázolta szankciórendszer nem radikálisan eredeti, a felsorolt intézkedések szerepelnek már Franz von Liszt, Gustav Radbruch, vagy Marc Ancel⁴² programjában. És úgy tűnik, a megtorlás-elmélet alapgondolatát: a jogrend érvényében fenntartását, Liszthez hasonlóan Bauer sem veti el teljesen – ezt jelöli meg ugyanis a *büntető intézkedés* funkciójának. Noha nem fejt ki, de észszerűnek tűnik a feltételezés, hogy a jogrend érvényét demonstrálandó rójuk ki a *Rosszat* az azt kiegyenlítő büntetést. Szemben a javító és biztonsági intézkedésekkel, a büntető intézkedésnek nincs tehát a tettesre vonatkoztatott célja; a címzett a közösség, tagjai számára kell tudatosítani, hogy a norma érvényben van. Bauer ugyan kijelenti, hogy intézkedés elrendelése vagy szigorítása harmadik személyek elrettentése céljából megengedhetetlen. De mondhatjuk, a normakövetés nem csak elrettentés révén, nem csak megfélemlítéssel biztosítható. Elég, ha demonstráljuk a bűnt, a közösség pedig levonja a tanulságot, nem félelemből, hanem mert meggyőztük a norma helyességéről és arról, hogy megsértése bűn.

De tanulhat-e a közösség az olyan normasértésből, amelynek „szerzője”, nem tehetett másképp, mint ahogy tett, mert nem volt szabad akarata? Igaz, a publikum végül is levonhatja azt a tanulságot, hogy nem teremthet olyan körülményeket (nem taszíthat szegénységbe, nem nevelhet agresszivitásra és feltétlen engedelmességre), amelyek a bűnre determinálnak. Ám további kérdés, hogy sújtható-e büntetéssel, azért, hogy a közösség megtanulja a leckét, az, aki nem szabadon, nem bűnösen cselekedett? Ahhoz ugyanis, hogy a büntető igazságszolgáltatás betöltse szociopedagógiai funkcióját, nem elég a *Rosszat* színpadra vinni, tanúsítóját meg is kell büntetni. A norma, amelynek érvényét demonstrálni kell, attól norma, hogy megsértése jogkövetkezménnyel jár. És a *Rosszat* is attól lesz jogilag releváns bűn, hogy *Rosszat*, azaz büntetést kapcsolunk hozzá. Marad tehát a kérdés: alkalmazható-e a jogrend érvényének fenntartása érdekében joghátrány (magyarul: megtorló büntetés) az akarat szabadság, a bűnfelelősség elvének elismerése nélkül?

Bauer ezzel a dilemmával szembesült drámai módon a nemzetiszocialista bűnök üldözése során. A náci rémtettek elkövetőinek büntetését sem megjavításuk, sem a társadalom védelme nem igényelte. Ezekről a német jogállamnak nem kellett tartania, patikusként vagy postásként élték a polgár életét – észrevétlenül, a törvényt betartva –, mert a norma-hoz való hűség mindig is erényük volt.⁴³ Bauer azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a gyilkosokat

bíróság elé állítsák. Barátai, tisztelői sem értették, hogy ő, aki csak az előre tekintő, preventív büntetést tartotta legitimnek, „miért rángatja ki e törvénytisztelő embereket feltűnés nélküli polgári egzisztenciájukból”.⁴⁴ Bauernek megvan a válasza: a náci perek esetében is prevencióról van szó: azzal, hogy rémségeket szeme elé tárják, a közönség megtanulja, hogy „miképp kell viselkedni”. A népiertás felidézése a tárgyalóteremben értékes történelmi, jogi és erkölcsi lecke a jövő számára.⁴⁵ Ám Bauernek azt is be kellett látnia, hogy a közönség csak akkor fog okulni, ha a perek azt is felmutatják, hogy lehetett másképp is cselekedni, és látja, hogy a bíróság elé állítottak bűnösök, mert készek voltak részt vállalni a jogtipró állam kriminális aktsaiban.⁴⁶

A radikális determinista teórián itt tehát rész támad: a náci bűnösök felelősségre vonása az akarat szabadság, az autonóm döntés lehetősége és a bűnfelelősség elvének elfogadása nélkül nem megy. És bukik a szélsőséges tettesközpontú büntetőjog is: miközben Bauer a *Tatstrafrecht* felváltását hirdeti meg a tettesre orientált büntetőjoggal, a náci perekben teljesen érdektelen a vádlott személye, senki sem törődik azzal, hogy mi lesz vele. Mert végül is mindegy, hogy kinek a példáján okul a publikum, a tömeggyilkosok kicserélhetők. Az Auschwitz-per huszonnégy vádlottja – ismeri el maga Bauer – pusztán eszköz volt a célhoz.⁴⁷ Adorno joggal beszél „filozófiai ellentmondásról”,⁴⁸ és Bauer maga is elismerte, hogy „ez az ő skizofréniája, amellyel együtt kell élnie”.⁴⁹

A skizofréniának van racionális magyarázata. Hannah Arendtnek igaza van, amikor mesterének és barátjának, Karl Jaspersnek írt levelében megállapítja: Göringet természetesen fel kell akasztani, ám ez büntetésként teljesen inadekvát; a náci bűnösök ugyanis szétfeszítik a jogintézmények kereteit.⁵⁰ Ehhez hozzátehetjük: az államilag kitervelt és végrehajtott mérszárlásokat, úgy tűnik, a „normál”, a „szokványos” kriminalitásra szabott dogmatika sem képes kezelni.

Bauer már nem élte meg, amikor 1969-ben (majd 1975-ben) sor került a német büntető törvénykönyv átfogó reformjára. Bevezették a napi pénz-büntetés rendszerét, bővült a tettes személyéhez igazodó intézkedések és a próbára bocsátás alkalmazási köre.⁵¹ De maradt a bűnösségi elv és a Bauer által sokat bíralt kétvágányúság: az intézkedések mellett megmaradt a büntetőjogi büntetés, amely továbbra is a megtorló igazságosság elve szerint kimért hátrányokozás a bűnös jogsértés miatt.

Bauer csak élete végén döbbsent rá, hogy szélsőséges determinizmusa és a tudományba vetett fana-

tikus hite milyen következményekkel járhat. Ekkor tudatosult benne, hogy a modern tudomány, amelytől a tettes-büntetőjog megvalósulását remélte, milyen mértékben manipulálhatja a személyiséget és rombolhatja az emberi méltóságot.⁵² De visszatérve „skizofréniájára”, tépelődésére az ember döntési szabadságáról, egyik méltatója úgy gondolja, hogy Bauert nem is az foglalkoztatta elsősorban, hogy ismeretelméletileg igazolható-e a determinizmus. A döntési autonómia radikális elvetésével sokkal inkább arra akart figyelmeztetni, hogy a szabad akaratra hivatkozás kényelmes módja annak, hogy a társadalom elhárítsa a felelősséget, igazolja tétlenségét a bűnt előidéző körülmények felszámolásában.⁵³

IV.

Az, hogy Bauer életében írásai nem váltottak ki visszhangot, hogy „kívülálló” maradt, aki nem vehetett részt hivatalos minőségben a büntetőjog reformálásában, több körülménnyel magyarázható. Először is tudatosan, saját maga vállalta a kívülálló szerepét: nem követte a hivatalos kánont: időről időre publikált ugyan jogi szakfolyóiratokban – főképp egy-egy bírósági ítéletet boncolgatva fejtette ki nézeteit –, de mert a szélesebb publikumhoz kívánt szólni, ezért inkább napilapokban, közéleti, sajtóorgániumokban, politikaelméleti, szakszervezeti folyóiratokban vagy a szociáldemokrata párt kiadványaiban jelentek meg írásai. Nevelni akarta a német társadalmat, ezért érthető és élvezetes nyelvet használt, igazának bizonyítására szívesen nyúlt bibliai példabeszédekhez, filozófiai és egyházi autoritásokhoz. Aki tanulmányait olvassa, jó eséllyel felvételizhet német irodalom szakra. A források pontos megjelölésével nem bajlódott és a kánont felrúgva nem tűzdelte tele írásait lábjegyzetekkel. A hivatásos jogtudósoknak ezért nem tűnt elég komolynak, „tudományosnak”. Az pedig, hogy sokoldalú volt, művelt, és, hogy élvezetesen írt, nyilván irigységet szült. Egyébként úgy tűnik, az olvasmányosság, az érthetőség, a művészetek iránti vonzalom, a sokoldalóság, a tudomány területére kalandozó jogalkalmazók erénye volt német földön. Elég, ha a weimari köztársaság (és talán az akkori Európa) legünnepeltebb ügyvédjét, Max Alsberget⁵⁴ idézzük fel, aki színpadi művek mellett egészen kiválólt alkotott a jogtudományban a maga nyolcszáz publikációjával, köztük a Szókratész peréről vagy a védelem filozófiájáról írt kiemelkedő tanulmányaival.⁵⁵ Igaz, Alsberg – ellentétben Bauerrel – áhította is a katedrát, a tudósként elismerést. Élete végén kapott is ebből valamit: címzetes tanárrá nevezték

ki Berlinben, két évvel azelőtt, hogy a nácik 1933-ban öngyilkosságba kergették.⁵⁶

Mivel nem törődött a szakmai protokollal, Bauer maga is hozzájárult kirekesztettségéhez. De azzal is, hogy kíméletlen gúnnyal bírálta kora német büntetőjog-tudományát. A németek a háború utáni büntetőjogi dogmatika csodájaként emlegetik Welzel finális cselekménytanát – írja. Aki ismeri a külföldi irodalmat, tudja – így Bauer –, hogy ennek híre Németországon kívül legfeljebb fejcsóválást váltana ki, jó esetben elnéző mosolyt, „akárcsak egy bogaras kaktuszimádó hobbijáról szóló beszámoló. Külföldön sokkal inkább az érdekli a jogász közvéleményt, hogy miképp dolgozik egy a fiatalok ügyeit tárgyaló bíró”.⁵⁷ A hivatásos jogtudósok kasztját azzal is magára haragíthatta, hogy megkérdőjelezte kompetenciájukat, a büntető törvényhozást ugyanis alapvetően politikai ügynek tekintette. A vitatott kérdéseket a politikusoknak kell politikai alapon eldönteniük, nem pedig – ahogy írja – az úgynevezett büntetőjogtudósoknak (*Strafrechtler*), akik azt állítják, hogy politikamentesen, szigorúan tudományos alapon foglalnak állást. „A döntést a demokráciában a parlament hozza meg. A büntetőjog tanárainak, a gyakorló jogászoknak és a minisztériumi bürokráciának ebbe annyi beleszólásuk van, mint szomszédék Julcsijának vagy az úgynevezett közvéleményt képviselő publicistáknak. Se több, se kevesebb.”⁵⁸

De az idegenkedés, az értetlenség oka volt az is, hogy kriminálpolitikai nézeteivel Bauer évtizedekkel előtte járt kortársainak. A büntetőjogi szankciórendszer átalakítását sürgető javaslatának egy részét csak halála után fogadta el a törvényhozás: az Általános Rész reformja keretében (1969, illetve 1975) szűkítették a mindenfajta reszocializációra alkalmatlan, kizárólag az „igazságos megtorlást” szolgáló rövid tartamú szabadságvesztések alkalmazhatóságát, eltörölték a szigorított fegyházbüntetést, szélesebb körben engedélyezték a próbára bocsátást és a feltételes szabadságra bocsátást, valamint bevezették a visszaesést megelőzni hivatott pártfogó felügyeletet. Az áldozatok jogainak elismerését sürgető viktimológiai mozgalom a múlt század nyolcvanas éveinek elején érte el első sikereit: az ENSZ keretén belül 1985-ben fogadták el „a bűncselekmények és a hatalommal visszaélés áldozatairól” szóló nyilatkozatot és ugyanebben az évben született a hasonló tárgyú európai ajánlás.⁵⁹ Bauer már az 1950-es évek elején a sértetti jogok kiterjesztése mellett érvelt és figyelmeztetett, hogy a bűncselekmények zöme nem absztrakt jogtárgyakat sért, hanem egyéni érdekeket.⁶⁰ Ezért sürgette, hogy az áldozatok minden olyan ügyben kapjanak

lehetőséget a fellépésre és az eljárás alakítására, amikor a bűncselekmény következtében sérültek érdekeik.⁶¹ Az úgynevezett helyreállító igazságszolgáltatás modelljét az évezred környékén honosították meg több helyütt. Bauer csaknem fél évszázaddal korábban így érvelt a *Frankfurter Rundschau* hasábjain: nem az a lényeg, hogy minden ügyben lefolytassuk a büntető eljárást. A lényeg az, hogy az áldozat elégtételt kapjon, jóvátételben részesüljön, és hogy a békétlenség, a büntett forrása, megszűnjön. Ezért megfontolandó a békéltetői bíró intézményének bevezetése.⁶² Kortársait megelőzve sürgette a napi pénzbüntetésre áttérést, amely figyelemmel van a vádlottak közötti szociális-financiális különbségekre. Ugyancsak szociális érzékenysége és az áldozatokkal való szolidaritás indította arra, hogy – akkor így hívták – a „fehérgalléros” bűnözőkkel szembeni keményebb fellépést szorgalmazza és felvesse a jogi entitások büntetőjogi felelősségét, mert a modern világban a legsúlyosabb sérelmeket a jogi személyek közvetítésével okozzák.

Bauer már közvetlenül a világháború után kiállt a „nemi erkölcs elleni büntettek” viktoriánus szellemű szabályozása ellen; az alkotói szabadság és a magánszféra sérthetetlensége nevében követelte az avított tilalmak felszámolását. Nem volt sikere: a korszak kedvezett a szigorú prűdériának. A merev „erkölcsösség” volt hivatott arra, hogy feltartóztassa a „fenyegető modernitást,” az „amerikanizálódást” és a németekre ráerőltetett demokráciát. A nemzetiszocialisták istentelensége pedig legitimálta a reakciójaként hirdetett bigott keresztény moralitást.⁶³ A házasságtörést 1969-ig tartalmazta büntető törvénykönyv, a szövetségi legfelső bíróság pedig még 1954-ben is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jegyesek közötti szexuális kapcsolat elősegítése büntetendő. „Az erkölcsi rend azt követeli – olvashatjuk az ítéletben –, hogy a nemek közötti közösülés alapvetően a monogám házasságban történjen, mert annak értelme és következménye a gyermek. A gyermekért és a közösülő felek személyes méltósága és felelőssége érdekében íratik elő az ember számára az egynejlőség, mint életforma.”⁶⁴ Nem meglepő, hogy Bauer indítványa a férfiak közötti konszenzuális nemi kapcsolat dekriminalizálására is kudarccal végződött. A szövetségi alkotmánybíróság a német büntető törvénykönyvnek a nácik által szigorított rendelkezését⁶⁵ 1957-ben rendben találta. A férfiak közötti nemi kapcsolat büntetőjogi üldözése összhangban van az alkotmányos renddel – így a bíróság – és nem ütközik a diszkrimináció tilalmába, egyebek között azért, „mert az arra érdemtelen partnerrel való kapcsolat-felvétel veszélye ma még jelentősen nagyobb a fér-

fiak esetében mint a nőknél, és mert a férfiaknak a közéletben elfoglalt helye következtében társadalmilag releváns döntéseik hatása jóval nagyobb mint a nők hasonló döntései”.⁶⁶ 1962-ben megkísérelték a szégyenletes törvényi paragrafust törölni, de a kormány a megtartása mellett döntött. Az előterjesztés szerint – nyelvezete miatt is érdemes idézni –, „a férfiak közötti nemi kapcsolat legalizálása esetén semmi nem gátolná a homoszexuálisokat, hogy házassághoz hasonló viszonyok közti együttélésükkel zaklassák szűkebb környezetüket [...] a jogrend feladata, hogy a büntetőjog erkölcsképző erejénél fogva gátat vessen a bűnös tevékenységnek, amely ha terjed, súlyosan veszélyezteti a nép egészséges és természetes életrendjét... Ahol az azonos neműek közti fajtalanság elterjedt és nagy méreteket öltött, ott ennek a nép elkorcsosulása és erkölcsi erejének összeomlása volt a következménye.”⁶⁷ Az idő végül Bauert igazolta – meglehet, csak negyedszázaddal halála után: 1994-ben legalizálta a törvényhozás az egynemű felnőttek közötti konszenzuális kapcsolatot és szüntette meg a férfiakat sújtó diszkriminációt.⁶⁸

Bauer az igazságszolgáltatás hivatásos szereplőiből sem váltott ki rokonszenvet írásaival és személyes példájával, mert ezekkel önképükön ejtett sebet. A bírák jogkörét szűkítette volna, képzetlennek, ezért alkalmatlannak tartotta őket arra, hogy az igazán fontos kérdésben – a testre szabott jogkövetkezmény megválasztásában – döntsenek. Az angolszász mintára kialakított kettéosztott tárgyalási modell mellett érvelt – ebben is megelőzte kortársait.⁶⁹ A tárgyalás első szakaszában a bíró tisztázza, hogy a vádlott tartozik-e büntetőjogi felelősséggel, és ennek igenlő eldöntése esetén egy orvosokból, pszichológusokból, pedagógusokból, szociális munkásokból álló szakértői bizottság választja meg a legmegfelelőbb szankciót és egyben felügyeli végrehajtását.⁷⁰ Bauer ostromozta a büntető tárgyalások autoriter szellemét is. Nem csak az a feladat – írja –, hogy igazságos büntetést rójunk ki, már a tárgyaláson elő kell készíteni a talajt ahhoz, hogy az igazságos büntetés valóban hatékony legyen. Ennek esélyét növelheti, de ronthatja is a tárgyalás légköre. A vádlottnak, akit közösségünkbe akarunk visszavezetni, joga van arra, hogy nevén és „úrként” szólítsák meg. „Ideje véget vetni annak, hogy tárgyalótermeinket a metsző felszólítás: „vádlott, álljon fel” töltsse be. Aki előttünk áll, sohasem pusztán vádlott, hanem egy teljes individuum, mint mindenki más, a maga rossz és jó oldalával.”⁷¹ Szokatlan szavak egy főügyész szájából. Mint ahogy az sem tartozik az ügyési szerephez, hogy nyomon kövesse az elítélt további sorsát. „Munkám során

egyik legnagyobb élményem volt – írja –, hogy találtam jó néhány – különböző korú és foglalkozású – önzetlen nőt és férfit; ők segítik azokat, akik botlottak, hogy a közösségben újra gyökeret eresszenek. És nem sok az olyan ügyész, akitől az elítéltek kérnek tanácsot ahhoz, hogy miképp tudnának bűnükkel megbékélni.”⁷²

Bauer kirekesztettségéhez minden bizonnyal zsidósága is hozzájárult. A zsidók távoltartása, illetve menesztése az igazságügy területéről és a jogtudományból, mint az „idegen szellemiségűek” kiszorítása általában az értelmiségi pályákról, már a 20. század elején megindult.⁷³ 1936-ban a harmadik birodalom jogáspapája, a *Reichsgruppenwaller* Carl Schmitt által levezényelt konferencián, amelyet „A zsidóság a jogtudományban” címmel rendeztek Berlinben a Német Jogászfront Házában, végleg törvényen kívül helyezték őket. „Nem elég az érzelmi alapú antiszemitizmus, kevés az egyes kirívóan tolatkodó és kellemetlen zsidó jelenségek általános elutasítása – adta ki a jelszót a *Reichsgruppenwaller* –; amire szükségünk van, az az ismeretelméleti bizonyosság.”⁷⁴ Igen, ismeretelméleti, tudományos igazolása a zsidó jogtudomány alacsonyabb rendűségének – nincs ebben semmi meglepő: ugyanebben az évben jelent meg Philipp Lenard tankönyve négy kötetben *Deutsche Physik* címmel, amely a zsidó fizikával szemben az árja fizika tételeit tartalmazza. Az Előszóban Lenard kifejti, hogy mondhatott volna árja fizikát vagy az északi fajta fizikáját, mert a valóságban a tudomány, mint minden, amit az ember előállít, fajilag, a vér által meghatározott. Az ismeretelméletileg igazolt zsidó jogtudomány képviselői a haláltáborokban végezték, azok kivételével, akiknek sikerült még idejében külföldre menekülniük. És a fertőzés Hitler bukása után is érezte hatását: a megmaradt vagy visszatért zsidókat az akadémia nem látta szívesen. Hans-Heinrich Jescheck, a háború utáni német büntetőjog messze legelismertebb alakja, tankönyvének a tettesbüntetőjogot tárgyaló részében említést sem tesz Bauerról.⁷⁵ Közben a *Reichsgruppenwaller*ből „az európai közjog kiemelkedő képviselője” lett – ilyen minőségében ünnepelte 70. és 80. születésnapján az egész német jogtudomány.⁷⁶ A hitleri rezsim árnya tovább kísértett. Egy dán újságnak adott interjúban Bauer keserűen nyilatkozta: a náci gyilkosok pereiben eljáró ügyészekkel szembeni ellenszenv oka, hogy a zsidógyűlölet maradt, miközben a zsidók vezető szerepe a gazdasági és a kulturális életben megtört. A különbség annyi, hogy ma nem „zsidó disznót” üvöltötenek, hanem azt mondják: téged elfelejtettünk elgázosítani.⁷⁷

V.

Bauer számára különösképp fájdalmas lehetett a kitaszítottság. A német néphez tartozás, a beolvadás vágyát a szülői házból hozta magával. Igaz, az asszimilált zsidó családban nem a keresztény, hanem a zsidó ünnepeket ülték – bár életrajzírója szerint csak a nagymamára tekintettel. Karácsonyfát sem állítottak, pedig az még a Herzl családban is szokás volt.⁷⁸ Bauer tehát ismerte a zsidó vallási rítusokat, ifjúkorában tagja volt az egyik zsidó diákszövetségnek. Zsidó származásának nyomait erősebben hordozta – állítják az életművét ismerők –, mint ahogy későbbi nyilvános megnyilatkozásaiban megjelelik.⁷⁹ Az írásait elemzők szövegei messianisztikus fordulataiban is a zsidó örökséget vélik felfedezni.⁸⁰ De Bauer könyörtelen, eltökélt ateista volt. 1961-ben egyik alapítója a *Humanistische Union* nevű polgári jogi egyesületnek, amely azzal a céllal jött létre, hogy „felszabadítsa az embereket a tekintélyelvű állam és az egyház béklyója alól”. Ennek megfelelően követelte az állam és az egyház teljes elválasztását. És bár a szervezet az adenaueri éra uralkodó keresztény-konzervatív szellemiségével állított szembe egy humanista alapú liberális világszemléletet, egyben minden kizárólagosságra igényt formáló világi és vallási ideológiát elvetett, köztük a zsidó vallását is. Bauer konok ateizmusával szokás magyarázni, hogy végrendeletében meghagyta: a zsidó vallási tilalommal szemben, hamvasszák és porait ne temessék el. Egyik méltatója ebből azt a következtetést vonja le, hogy akik mindezek ellenére Bauert zsidónak minősítik, valójában a náci fajörület hagyományait követik.⁸¹ Márpedig Bauert a zsidók is a magukénak érezték. A frankfurti Zsidó Múzeum kiállításal tiszteltgett előtte, „az egyik legbefolyásosabb zsidó re-emigráns” előtt, akit nem kímélt a németek antiszemitizmusa.⁸² A frankfurti zsidó hitközség lapjában megjelent nekrológiájában Paul Arnsberg azt írja róla: halachai értelemben zsidó volt; nem volt tagja a hitközségnek, agnosztikus lévén a vallás nem sokat jelentett számára, de a tízparancsolat a hegyi beszéddel együtt egész életében zsinórmértékül szolgált minden cselekedetéhez. [...] Bizonyos, hogy a soát követően „történelmi értelemben zsidónak tekintette magát, a csaknem teljességgel legyilkolt néphez tartozás és ragaszkodás feltételen etikai parancs volt számára”.⁸³ Ateista volt és szociáldemokrata politikus, ahhoz pedig, hogy „az antiszemitizmussal átitatott német nyilvánosságra hatni tudjon, zsidóságát nem hangsúlyozta”⁸⁴ – sok más asszimilált, politikailag a baloldal mellett elkötelezett zsidó kortársához hasonlóan. De zsidóságát azért sem emelte ki, mert töretlen volt hite az

asszimiláció sikerében. A náci hatalomátvételt követően Dániából küldött tudósításaiban lelkesen számol be a zsidók beolvadásáról az északi országok többségi társadalmába, amit a dán és a svéd uralkodók utilitarizmusa is elősegített.⁸⁵ *Juden in Europas Norden*⁸⁶ című írásában elismeréssel szól arról, hogy már a 19. század végén negyven százaléknál felett volt a vegyes házasságok aránya, ez 1921-re meghaladta az ötven százalékot. A koppenhágai rabbi a zsidók kihalását vizionálja, a stockholmi pedig zsidók dezertálásáról beszél. De az asszimiláció sikeres – írja Bauer –, ebből a világból olyan kiválóságok nőtték ki mint Dánia első számú tudósa, Niels Bohr. Az írás hőse azonban nem a Nobeldíjas atomfizikus, hanem Mendel Levin Nathanson, a vezető dán konzervatív lap, a *Berlingske Tidende* főszerkesztője. Az ő nevéhez fűződik a zsidók emancipációjáról szóló törvény (1814) előkészítése, amely egyszerre fejezi ki a liberális zsidóság és a dán kulturális miliő melletti elkötelezettséget. A zsidó szót törlik a hivatalos nyelvől, a „mózesi hithez tartozó” terminussal váltják fel, hogy ily módon kerüljék még a látszatát is annak, hogy a dániai zsidók az évezredekkel korábban feloszlott izraeli államhoz tartozónak tekintik magukat.⁸⁷ „Nathanson zsidó maradt, de gyermekeit megkereszteltette.”⁸⁸ Bauer számára érezhetően rokonszenves volt Nathanson példája, de mégsem ezt követi, mert gátolja ebben ateizmusa, mindenféle egyházi intézmény elutasítása. Ő inkább Henri Nathansen darabjának⁸⁹ főhősével azonosult, az ifjú keresztény dr. Hermingel, aki zsidó lányt vett el, majd közölte apjával, hogy gyermekei nem lesznek keresztények és nem lesznek zsidók sem. „Azt akarom – mondja –, hogy emberek legyenek, erre fogom őket tanítani.”⁹⁰

Bauer a német ajkú asszimilált és baloldali értelmű értelmiségiekhez tartozott, mint jó ismerősei, Theodor W. Adorno vagy Max Horkheimer. Ezenkívül elkötelezett szociáldemokrata volt, sok más ugyancsak zsidó jogász társával együtt, akik közül kiemelkedik a német munkajog megteremtője, Hugo Sinzheimer és tanítványa, Franz Neumann, a *Behemoth* szerzője.⁹¹ A Bauer rövidebb írásait tartalmazó kötet előszavának szerzői azt írják, hogy a holokausztot követően a zsidó és nem zsidó szociáldemokraták világlátása elvált egymástól. A zsidók érzelmi háttér nélkül maradtak – rokonaikat, barátait kiirtották, ez pedig alapjaiban rendítette meg optimista, a feltartóztathatatlanság hirdető, tipikusan baloldali világlátásukat.⁹² És az optimista világszemlélet részeként hunyt ki legtöbbjükben az asszimiláció sikerébe vetett hit. Bauer viszont a holokauszt ellenére makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy a német nép része. „Bármily meglepően is

hangozzék – írja egyik nagy tisztelője és életútjának kiváló ismerője –, Bauer nem riadt vissza attól, hogy *hazáról* beszéljen.⁹³ A hazáról, amelynek ugyanúgy tagja, mint bármely német. Amikor a németek felelősségéről szólt, ezt csaknem minden alkalommal többes szám egyes személyben tette. „Hitlert *magunkban* kell keresnünk és felismernünk – nyilatkozta a náci perek kezdetekor.⁹⁴ – Ezek a perek azt szolgálják, hogy ítélkezzünk *magunk* és történelmünk felett.”⁹⁵ Mintha neki, az üldözött zsidónak, akit csak szökés mentett meg a haláltól, aki Adenauer Németországában is számolatlanul kapta a mocskolódó, gázkamrával fenyegetődő – igaz, most már névtelen – leveleket, lett volna mivel elszámolnia. Makacs vágya a német néphez tartozás iránt néha abszurd kijelentéseket szült. Amikor egy dán újságíró arról faggatta, hogy miért nem vontak felelősségre egyetlen náci vérbíró vagy ügyész sem, azt nyilatkozta: „Amikor a koncentrációs táborba hurcoltak, boldogtalan voltam. De most, utólag örülök, mert tudom: nem élhettem volna a harmadik birodalomban úgy, hogy ne kövessek el jogtalanságot.”⁹⁶ Mintha kapott volna esélyt arra, hogy jogot sértsen...

Bauer végletes, már-már irracionális és némi képp erőltetettnek tűnő „német patrióta” önképe részben maga vállalta küldetéséből fakadt. Azt akarta, hogy *a német nép maga* nézzen szembe bűneivel és ő, aki ezt kezdeményezte, ennek a népnek – ezt akarta hinni – ugyanúgy tagja, mint bármelyik német. Ennek persze megvolt az ára: zsidóságát el kellett nyomnia. Az Auschwitz-perben nem lépett fel a tárgyalóteremben, a vád képviselőt fiatal munkatársaira bízta. Jól tette: az előre rögzített beszéd szerint Forester bírónak kellett volna elnökölnie, de ő kérte felmentését, azon az alapon, hogy őt magát is „faji alapon” üldözték, testvérét a Lublin/Majdanek táborban gyilkolták meg, anyját pedig Theresienstadtba hurcolták. Hasonló okból kezdeményezte saját kizárását a bíróság másik tagja és kérésének a kérdésben döntő tanács eleget tett. Egyikük sem várta meg, hogy a védők kezdeményezzék kizárásukat, akik ezt bizonyosan megtették volna.⁹⁷ Így lett az eljáró bíróság elnöke az a Hans Hofmeyer, akiről tudott volt, hogy a nemzetiszocialista rezsim alatt is ítélkezett, de akiről csak a közelmúltban derült ki, hogy olyan esetekben is elrendelte a kényszersterilizációt, amikor erre még a szégyenletes „Az öröklött betegségben szenvedő utódok megelőzéséről” szóló, 1933-ban hozott törvény sem kötelezte.⁹⁸

Az persze köztudomású volt, hogy az Auschwitz-per háttérében Bauer áll, hiszen rendszeresen beszámolt a sajtónak a nácikkal szemben folytatott el-

**A Johann Wolfgang Goethe Egyetem,
Frankfurt am Main.
Az 1995-ben alapított,
a holokauszt történetét és hatását kutató
Fritz Bauer Intézet az egyetem keretében működik**

járásokról. De gondosan került minden olyan nyilatkozatot, sőt gesztust, amely okot adhatott volna a vádra, hogy itt a zsidók bosszújáról van szó. A tárgyalásra érkező tanúkkal hűvösen érintkezett, Hermann Langbein, a Nemzetközi Auschwitz Bizottság akkori főtitkára, akinek jelentős szerepe volt a per előkészítésében, elpanaszolta, hogy Bauer kerülte a vele való találkozást.⁹⁹ Görcsös törekvése az objektivitásra, arra, hogy az érintettségnek még a látszatát is elkerülje, vágya, hogy elismerjék annak a közösségnek tagjaként, amely *ön-maga felett ül törvényt*, esetenként a tragikomikum határát súroló megnyilvánulásokra indította Bauert. Amikor cionista fiatalok arról faggatták, nem érintheti-e hátrányosan a frankfurti Auschwitz-per a Németországban élő zsidókat, Bauer először emlékeztette hallgatóságát, hogy a per tárgya nemcsak a zsidók megsemmisítése, hanem kiterjed lengyelek és oroszok legyilkolására is. Majd a cionista hallgatósággal tudatta: sajnos kevésbé ismert Németországban, hogy Hitler Bormann-nak parancsba adta: vereség esetén a teljes német népet irtsa ki. „Ezért most elfogató parancs van hatályban Bormann ellen az egész német nép legyilkolásának kísérelte miatt.”¹⁰⁰ Tény, hogy bizonyítékok igazolják: Hitler nem bánta volna, ha a bukott némettség odavész. Ám meglehetősen abszurd a feltételezés, hogy

Németországban eljárás indult volna a náci vezetők bármelyike ellen a német nép kiirtásának kísérlete miatt. De ami a lényeg: Bauer válasza aligha nyugtatta meg zsidó hallgatóságát.

VI.

A Bauer pályáját elemzők egyetértének abban, hogy szemben sok baloldali zsidó sorstársával, megőrizte optimizmusát, és ezt az új nemzedékbe vetett hite magyarázza. Amikor a náci perek megindultak, elismerően szólt azokról az irodalmi munkákról és sajtócikkekről, amelyek a közvélemény figyelmét a harmadik birodalom rémtetteire irányították. De a perek főképp azért indulhattak meg – nyilatkozta –, mert felnőtt egy generáció, amely meg akarja tudni, hogy mi történt. „Úgy gondolom, ez a nemzedékváltás ad számunkra ösztönzést.”¹⁰¹ Az interjúban szólt a vádat előkészítő fiatal ügyészekről is: „mellettük döntöttünk, mert úgy gondoltuk: az Auschwitzot megjárt tanúkban, talán egyedül ők nem idézik fel a borzalmakat, mert a harmadik birodalom idején még gyerekek voltak.”¹⁰² Az új generációt akarta nevelni, saját nemzedéke iránt közömbös volt – ezért sem érdekelték az Auschwitz-per vádlottjai. Rajtuk már nem lehetett javítani, de félni se kellett tőlük. Rendes alattvalóként tisztelték a törvényeket, most már a *Bundesrepublik* törvényeit – ezért is voltak reménytelenek. Szemben az új nemzedékkel, a 68-asok generációjával. Ők nemcsak az apák múltját akarták megismerni és gyökerestől kiirtani a nácizmust, de lázadtak a *Wirtschaftswunder* Németországának polgári álszentsége ellen. Bauer reményét, hogy az új nemzedék semmit nem örököl az apák nácizmusából, mi sem jelképezi jobban, minthogy legbizalmasabb barátja, akivel reményeit, kétségeit, csalódásait minden gátlás nélkül megosztotta, Thomas Harlan volt. Veith Harlannak, a *Jud Süß* rendezőjének a fia, akinek kedvéért Goebbels kinyitatta késő este az egyik berlini játékboltot, hogy a kis Thomas kiválaszthassa a neki tetsző Märklin játékvonatot. Veith Harlant, egyebek között az antiszemita propaganda miatt – húszmillióan látták a háború végéig, Himmler elrendelte, hogy a filmet minden Auschwitzban szolgáló felügyelőnek kötelező megnézni, különben törlik a szabadságát – többször perbe fogták. Az egyik ügyben Bauer képviselte a vádat. „Kizárt, hogy egy ilyen tehetséges, Bergman kvalitású ember – nyilatkozta később –, ne tudta volna, hogy a pogromra lázító film Auschwitzhoz vezet.”¹⁰³ Thomas Harlan egyetértett: a film eszköz volt a gyilkossághoz. Arra, hogy mégis miért mentették

fel apját, a fiú megadta a magyarázatot: „azért, mert a bíró maga is gyilkos volt”.¹⁰⁴

Bauer úgy érezte, hogy az ifjakkal közösen viszi győzelemre a harcot, amelyet a weimari köztársaságban a demokráciáért és a jogállamiságért folytatott a náci szellem ellen. „Mi, akik *csaknem 25 éve* harcot folytatunk a nácizmus ellen, üdvözljük a bűnöző rezsim feltétel nélküli kapitulációját” – ez áll a Svédországban élő német szociáldemokraták 1945. május 7-én kiadott közleményében.¹⁰⁵ Arra a kérdésre, hogy miért tért vissza Németországba, Bauer így válaszolt: „Úgy gondoltam, magammal hozhatom a weimari köztársaság fiatal demokratáinak optimizmusát és hitét.”¹⁰⁶ Weimarnál folytatta, úgy gondolta: amit bálványa, Gustav Radbruch a jogrendszer, a kriminálpolitika átalakításáért az 1920-as években megkezdett, most bevégezhető. Diadalra vihető a természetjogi felfogás és a tudományos alapú, determinista, tettesközpontú büntetőjog. De idegenként tért vissza és ezért nem érezte, amit a hitleri világot végig asszisztáló jogász társai megtapasztaltak: azt, hogy a teóriákat, amelyeket hirdetett, miképp szennyezte be a nemzetiszocialista téboly. A büntetőjogász-professzorokban Bauer elméletei rossz asszociációkat és bűntudatot keltettek. Emlékeztették őket egykori önmagukra, a náci rezsim csatlósaira.

Bauer a tett-büntetőjogot ostromozó írásaiban rendszeresen idézi Schiller sorait: „A gondolat végtelenül többet számít, mint a tett, és a tett következményeinél sokkalta fontosabb a gondolat forrása.”¹⁰⁷ Schiller azt a humanista ideát fogalmazza meg, hogy a *tett mögött* húzódó embert kell megismerni. A perversált náci *Gesinnungsstrafrecht* képviselőinek a külvilágban megjelenő tett már teljességgel irreleváns, csak az érzület, a lelkiület számít. Georg Dahm, a nemzetiszocialista büntetőjog (az úgynevezett kiel iskolája) egyik képviselőjének (a háború után diszciplínát váltott és a nemzetközi jogi tanszéket vezette Kielben), „normatív tettes-típusról” szóló tana szerint nem az a tolvaj, aki lop, hanem csak az, aki „belső lényege szerint, személyiségénél fogva” az.¹⁰⁸ A lelkiület tehát mentesít a felelősség alól, még ha a büntetőjog tiltja is a tanúsított magatartást. Dahm tana azért normatív, mert valamilyen elvárásra vetítve, követendő mintával összevetve állapítja meg a „belső lényegét”, az egyén lelkiületét. A norma pedig a fantázia által összetakolt faj zagyva vérközösségének lelkiülete. És aki a vérközösség lelkiületével szembemegy, az a néptestből eltávolítandó. Akkor is, ha az, amit tett, semmiféle büntetőjogi normába nem ütközik: 1935-ban a náci eltörölték a *nullum crimen sine lege* elvét. Ettől fogva az is büntetőjogi felelősséggel tartozott,

aki olyat cselekedett, ami a büntetőtörvény szelleme vagy az egészséges népérzet alapján (*nach gesundem Volksempfinden*) büntetést érdemel. Freisler náci vérbíró ezt brutális egyszerűséggel foglalta össze: a törvényhozó nem tényállási elemekből rakja össze a bűnözőt. Egész egyszerűen odaállítja a bíró elé, hogy megsemmisítse és kimondja: kötelet érdemel.¹⁰⁹ A nemzetiszocialista örület így pervertálta a tettes-büntetőjogi elméletet. Érthető, hogy a német jogásztársadalom csendben maradt, még csak nem is vitatkozott Bauerrel. Mert akik pozícióban maradtak, ott voltak a kórusban és együtt skandálták a gyilkos badarságot – ki lelkesen, ki visszafogottabban.

Ugyanezzel (is) magyarázható, hogy a német jogászság a rövid ideig tartó „természetjogi forradalom” után gyorsan visszatért a jogpozitivizmushoz, miközben Bauer tovább ostromozta, és kitartott a természetjog, egy a tételes jog felett álló, mélyebb és nemesebb jog mellett. A náciizmust Bauer a tekintélyekkel szembeni feltétlen engedelmisség szükségzerű következményének tartotta.¹¹⁰ Okát pedig abban látta, hogy – szemben Nyugat- és Észak-Európa népeivel – a németek, mindazokkal a népekkel együtt, ahol a totalitarizmus a 20. században uralomra jutott, a római császárság vagy a bizánci birodalom örököseinek tekintették magukat. A németek ezért elárulták az ősi germán jogot és helyébe a lélektelen római jogot léptették, könyörtelen logikájával és briliáns fogalmi definícióival. Az ősi germán jog összhangban volt a szellemi és vallási alapértékekkel, a római jog azonban levált a magasabb értékekről, „az ember alkotta, időtől és helytől változó törvények formájában önállósult”.¹¹¹ És a németek, akárcsak a rómaiak, vakon követték az autoritásokat és az általuk kibocsátott törvényeket, tartalmuktól függetlenül. Ennek a reflektálatlan engedelmisségnek tükröződése a jogászok „törvényfetisizmusa”, a jogalkalmazás és a jogtudomány formalizmusa, amit – így Bauer – „eufemisztikusan jogpozitivizmusnak szokás nevezni”.¹¹² Bauer tétele, hogy a jogpozitivizmus, a törvények bálványozása hozzájárult a weimari köztársaság bukásához és – közvetlenül a háború után többen gondolták így – a jogpozitivizmus hibáztatható azért, hogy a jogszolgáltatás a náciizmus szolgálatába állt; a tételes jognak való feltétlen engedelmisség tette kiszolgáltatottá, védtelenné a jogászokat a náciizmussal szemben.

Bauer kortársai rövid kitérő után visszatértek a jogpozitivizmushoz, elvetették a természetjogi koncepciót. Ők ugyanis közről megtapasztalták, hogy a náci jogfelfogás is harcot hirdetett „az idegen római jogból átáramlott és az ősi német jogelvekkel

szemben álló, a népi jogot lélektelen formalizmussá, jogtechnikai rutinná degradáló, elfajzott pozitívjogi felfogás ellen”.¹¹³ A náci államjogászok számára ugyan a pozitívizmus a liberális jogtannal volt egyenlő. De ahogy Bauer, ők is azt hirdették: a németek akkor tévesztettek utat, amikor az ősi északi-germán jogot felváltották az állam alkotta cizellált, formalizált, lélektelen római joggal. „Ha egy rómain megkérdezték, mi a jog, felütötte a törvénykönyvet. A germán nem hivatkozhatott az államhatalom által felállított szabályhoz, neki lelkiismeretét kellett megkérdeznie.”¹¹⁴ A náci ehhez a joghoz, az északi népek ősi jogához visszatérést hirdették meg: „A jog nem földi dolog, amit emberi törvényekből megtapasztalhatunk, a jog az élet örök rendje, az erkölcsi törvény, amely ott van a csillagokban és a keblünkben. Ez a magasabb jog a germán lelkiismeret, amely áthatja a közösség életét és kötelező zsinórmértékként szolgál az egyén számára.” A magasabb instancia tehát a lelkiismeret, amely természetesen fajilag determinált. „A jog mindig fajhoz kötött, faj nélkül nem kezelhető, nem érthető.”¹¹⁵ Összefoglalva: a nemzetiszocialista jogelmélet is természetjogi alapon állt: elvetette „az idegen római jogból átáramlott és az ősi német jogelvekkel szembenálló, a népi jogot lélektelen formalizmussá, jogtechnikai rutinná degradáló, elfajzott pozitívjogi felfogást”.¹¹⁶ „A nemzetiszocializmus az eltemetett német népi jog forradalma a lélektelen jurátus-joggal szemben” – hirdette büszkén Hans Frank, Hitler minisztere.¹¹⁷

A kortársak azonban nem csak a rossz emlékek miatt hagyták el a természetjogot. Hanem azért is, mert küldetését elvégezte: megfosztotta legitimitásától a náci jogrendszert és alapot szolgáltatott a náci törvények szerint legális rémtettek elkövetőinek jogi úton történő felelősségre vonásához. A jogállami szövetségi köztársaságban az 1949-es *Grundgesetz pozitív* joggá transzformálta „a magasabb” jogot. A „törvényes jogtalanság” elkövetőinek felelősségre vonását szolgáló természetjogi igazolást pedig a nemzetközi emberi jog tárgyú szerződések öntötték „tételes jogi” formába: az 1950-ben elfogadott Európai Emberi Jogi Egyezmény kimondja: a *nullum crimen sine lege* elve „nem akadályozza a felelősségre vonásnak olyan cselekmény vagy mulasztás miatt, amely elkövetése idején a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvek szerint bűncselekmény volt” (7. cikk 2.). Hasonló szöveget tartalmaz az ENSZ 1966. évi Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 15. 2. cikke, azzal az eltéréssel, hogy a politikailag korrektebb „nemzetek közössége által elismert általános jogelveket” említi. Csaknem azonos megfogalmazásban

ez a szabály szerepel számos állam alkotmányában. A jogállamban, ahol az emberi jogok tisztelete bírói ellenőrzés alatt áll, nem kell a természetjoghhoz fordulni ahhoz, hogy az igazságosság diadalmaskodjon. A törvény és az alapjogok formájában „pozitívizált” természetjog között a jogállamban is előadódhatnak ütközések, annak ellenére, hogy a törvényhozót az igazságosságra törekvés hajtja. „De a konfliktus a jogállamban nem aközött van, hogy mit követel a törvény és mit követel az igazságosság, hanem aközött, hogy mi az, amit egyrésről a törvény még megenged és mit követel másrésről az igazságosság ideája.”¹¹⁸ De ezzel a konfliktussal együtt lehet élni.

Bauer is azért fordult eredetileg a természetjoghhoz, hogy a nemzetiszocialista bűnöket meg lehessen torolni. A hitleristák a weimari alkotmány ellen törtek: ez forradalom volt, jogi értelemben pedig hazaárulás – írta közvetlenül a harmadik birodalom összeomlása előtt. A hazaárulás azonban csak akkor büntetendő, ha sikertelen. Márpedig – állapítja meg józanul – a köztársaság megbuktatása

eredményes volt. A nácik forradalma győzött: tizenkét évig uralkodtak, és ezalatt a nép többségének támogatását bírták. Rájuk szavaztak, a külföld pedig *de facto* és *de jure* elismerte a harmadik birodalmat – ez tagadhatatlan. A nemzetiszocialista forradalmat ezért az (antinácista) ellenforradalommal kell elsöpörni. Ez forradalmi jog útján valósítható meg, az új jogot pedig forradalmi törvényszékek alkalmazzák visszamenő hatállyal.¹¹⁹ Bauer reménye, hogy ezt a forradalmi jogot az új Németország alkotja majd meg, és ezzel bizonyítja szavahihetőségét, nem teljesült. Ezt a győztesek, a szövetségesek tették meg: ma már egyetértés van abban, hogy a londoni kartában szereplő büntettek közül, amelyekért a náci főbűnösöket Nürnbergben felelősségre vonták, a béke elleni és az emberiség elleni bűntetteknek, az elkövetéskor nem volt jogi alapja. A németek nem hoztak új, visszamenő hatályú törvényeket. Ugyanakkor a német bíróságok elvétele felhívták Radbruch híressé vált tételét a törvényes jogtalanságról, és erre alapozva vetették el a vádlottak védekezését, hogy amit tettek, azt az elkövetéskor hatályban lévő jog engedte.¹²⁰ Bauer maga is hivatkozott példaképének és mesterének tételére a Remer-ügyben. Pályafutása azon szeletének, melynek célja a náci múlt jogi úton történő feldolgozása, ez a per volt az első jelentős állomása.

VII.

Bauer harca a nemzetiszocialista rémtettek feltárására és a német jogállam alapjainak lerakására ugyanis nem Eichmann kézrekerítésével és nem az Auschwitz-perrel kezdődött, hanem a náci rezsimmel szembenállók „integritásának jogi úton való helyreállításával”.¹²¹ Az 1950-es évek legelején a „kísértetként visszatérő nácizmus egyik vezéralakja”,¹²² a később betiltott Szocialista Birodalmi Párt (*Sozialistische Reichspartei*) képviselőjelöltje, Otto Ernst Remer kortesbeszédében hazaárulónak minősítette a Hitler elleni sikertelen 1944. július 20-i összeesküvés résztvevőit. A rágalmazás és kegyeltsértés miatt indított perben az akkor braunschweigi főügyész, Bauer képviselte a vádat.¹²³ A per valójában nem Remerről szólt, sokkal inkább arra adhatott lehetőséget, hogy az összeomlás után eszmélő és irányt vesztett német népnek követendő viselkedési mintát mutasson. Ehhez példaképekre, hősökre volt szükség és a július 20-i merényletben részt vevők erre alkalmasnak tűntek.¹²⁴

Remer elítélése ezt a pedagógiai funkciót önmagában még nem töltötte volna be,¹²⁵ ehhez kellett a meggyőző ítéleti indokolás. Ehhez pedig a vádbe-

széd,¹²⁶ amely kimutatta: Hitler volt az áruló és az összeesküvők az igazi németek, a valódi hazafiak, a követendő elődök. Bauer ezért zárszavában először azt igazolta, hogy a merénylők szándéka a *Reich* megmentése volt; ezt jogi, politikai és teológiai érvekkel bizonyította és az utóbbiak alátámasztására katolikus és evangélikus teológus szakértőket is felvonultatott.¹²⁷ Bauer hivatkozott a régi német jogra: ez elismerte az ellenállás jogát. Emlékeztetett a *Sachsenpiegel* „büszke” szövegére: a jogtípóval, legyen az bár a király is, szembe kell szállni; az ellenálló ilyenkor nem szegi meg hűségesküjét”. De a germán népek joga az ellenállásra, amelynek gyökere az ősi német demokrácia – folytatta Bauer –, még távolabbra, egészen a korai középkorra nyúlik vissza. Eszerint a germán hűséget esküszik, nem engedelmességet, az uralkodó jogsértése pedig felold az eskü alól. Az engedelmisség, kivált a vak engedelmisség mindig idegen volt a germánoktól, ahogy mondták: az a rabszolgát köti. A zsidó re-emigráns Bauer stratégiája világos: igazolni, hogy a *Hitler* a valódi németiség tagadása, az azzal való szembeszállás pedig a az igazi németiségből adódó erkölcsi parancs volt. Ennek demonstrálásra megfelelőnek tűntek a merénylők, kivált Bauer egykori iskolatársa, Claus Schenk Graf von Stauffenberg: ősgermán, arisztokrata, a lovagiasság megtestesítője, és mindezek mellett éveken át hű a Führerhez.¹²⁸ A tárgyalóteremben pedig azt kellett felmutatni, hogy az összeesküvők az ősi germán jognak megfelelően cselekedtek, patrióták voltak, követték a keresztény etika parancsát és birtokában voltak a német kultúra szentesítette erényeknek.

Az ellenállás jogát igazolandó Bauer Schillert is felidézte¹²⁹: „Ha nem kap igazat az elnyomott, [...] s ha nem maradt többé más eszköze, végsőnek még kezén maradt a kard. Legfőbb javunkat van jogunk erőszak ellen megvédeni.” Schiller azonban nemcsak az ellenállás jogát fogalmazza meg, hanem a forrását is: „A zsarnokságnak is van ám határa / Ha nem kap igaza az elnyomott / Ha terhe tűrhetetlen, feltekint / Bízván az égbe s földi jog helyett / Lehozza onnan égi jogait / Amelyek ott fenn halhatatlannok / S élnek szilárdul, mint a csillagok.”¹³⁰ Ez a természetjog lényege. Bauer, a földi törvénytől magasabb érték, a természetjog hirdetője, itt akár meg is állhatna. De figyelemmel van a közegre, tisztában van azzal, hogy a jogpozitivisták bíróságot akkor győzi meg, ha tézisének „földi joggal” is képes igazolni. Ezért hivatkozik a szövetségi legfelső bíróság egyik polgári ügyben kifejtett tételére, amely csaknem szó szerint egyezik azzal, amit Radbruch *Törvényi jogtalanság – törvényfeletti jog* című tanulmányában megfogalmazott: „A törvény ott veszti érvényét, ahol el-

lentétbe kerül a nemzetközi jog vagy a természetjog általánosan elismert szabályaival; ahol a pozitív jog és az igazságosság ellentéte olyan elviselhetetlen mértékű, hogy a törvénynek az igazságosság elől meg kell hátrálnia. Ha az egyenlőség alapelvét a törvényalkotó kifejezetten elutasítja, akkor a törvény elveszti jogi természetét, egyáltalán megszűnik jognak lenni. Ebből a következtetés: az *Unrechtsstaat* ezért »hazaárulás-képtelen« (*ist überhaupt nicht hochverratfähig*). A bírói ítélet is »földi jog«, ám az érvelés természetjogi, ezért Bauer szükségesnek érzi, hogy az általa ostromozott jogpozitivismus hűvös racionalitásával, már-már szörzálhasogató formalizmussal az *akkor érvényes jogszabályok* alapján bizonyítsa a továbbiakban, hogy a hitleri állam létrejöttéhez vezető jogi aktusok semmiek voltak. A hitleri rendszer alkotmánysejtés útján született, márpedig a hazaárulás büntette elkövetésének előfeltétele a legális alkotmány – állítja a főügyész.”¹³¹ Utal az úgynevezett felhatalmazó törvény (*Ermächtigungsgesetz*) elfogadásának törvénysejtő körülményeire, bizonyítja, hogy a korabeli jog megsértésével egyesítették az államelnöki és a kancellári tisztséget és emlékeztet arra, hogy weimari köztársaságra tett eskü alóli feloldás sohasem történt meg. Így a hivatalnokok és a hadsereg tagjai két egymással szemben álló autoritásnak tartoztak volna hűséggel – az ilyen eskü pedig érvénytelen, az érvénytelen esküt pedig nem lehet megszegni. Így jut el Bauer a konklúzióhoz, amit a természetjogi érvelés alapján már levont: a náci államot nem lehetett elárulni. Egy jogilag nem létező állam fogalmilag *hochverratsunfähig*.

Az a metodika, amellyel Bauer a náci állam „jogi érvénytelenségének” megállapításához eljut, a technikai racionalitás, a „ha X, akkor Y”, gondolati műveletek sorozata, valójában nem a jogpozitivismus jellemzője, hanem az a módszer, amely a jogász tevékenység immanens sajátja. Ezért magyarázatra szorul, hogy Bauer vajon miért ostromozza élete végéig a jogpozitivismust. Miért gondolja, hogy a jogászok pozitivisták szemléletükkel járultak hozzá a náci uralomra jutásához és azután a rémtetteikhez a harmadik birodalomban? Miért sugallják írásai azt, hogy a természetjog nem csak a náci bűnök, a „törvényi jogtalanság” megtorlását igazolja, de jogállami körülmények között sem térhet vissza a jogalkalmazás a pozitivizmushoz? Azt ugyan hajlandó elfogadni, hogy a harmadik birodalom bírái nem voltak sem nem jobbak, sem nem rosszabbak, mint más németek. De – teszi hozzá – az azért különbség, hogy valaki mélyépítésként, fogásként vagy kesztyűkészítőként tette a dolgát a náci jogtíró rezsimben vagy olyasvalakiként, aki a jognak és az igazságnak kötelezte el magát. Igaz Bauer is elis-

meri, hogy Weimar bukásával, a náci hatalomátvétellel a bírói kar végleg elveszett. Tagjai tehettek bármit is, csak rossz döntést hozhattak. Volt, aki nemzetiszocialista meggyőződésből ítélkezett, eltiporta a jogot, miközben őszintén azt gondolta, hogy jogot szolgáltat. Akadt, aki tisztában volt a rendszer pokoli természetével, a pozitív jog embertelenségével, és megkísérelhette a jog jelmezébe bújtatott jogtalanságot mindenféle ügyeskedéssel kijátszani. Azzal próbálhatta nyugtatni lelkiismeretét, hogy a helyén maradva, elhárította a legrosszabbat. De ezzel hivatása alapszabályát szegte meg: azt, hogy a bíró a törvényhez tartja magát. És a tapasztalat azt igazolta – így Bauer –, hogy a végeredmény csaknem ugyanaz volt: a legrosszabbat nem lehetett elhárítani.¹³² Amikor a törvények, az igazságszolgáltatás egész intézményrendszere a jogtalanságot szolgálják, akkor a bírónak már nincs esélye. A harmadik birodalom bírása több-kevesebb tisztességgel kitarthatott őrhelyén. Személyes integritását ezzel talán megóvhatta, de őrhelye elesett. Ahhoz, hogy őrhelyét és ezzel önmagát megmenthesse, hamarabb kellett volna eszmélnie.¹³³

A weimari köztársaság bírának még volt esélyük a katasztrófa elhárítására, de Bauer szerint ehelyett sietteték a köztársaság bukását. Bauer a kudarcot és a nácizmus hatalomra jutását a történelmileg determinált német *Untertan* mentalitásban, a tekintélyeknek való szolgálai engedelmességben látta és a jogpozitivizmust ennek megjelenési formájának tekintette. Azt állította, hogy a bírák törvényfetisizmusa segítette elő a nácik győzelmét és szilárdította meg hatalmukat 1933 után. De a jogpozitivizmus szerepének megítélésében tévedett. A császárság és a weimari köztársaság idején hirdetett jogpozitivizmus nem olyan ideológia volt, amely a parancsok követésére és végrehajtására hívott fel. Ellenkezőleg, „a jog feldolgozásának és alkalmazásának olyan, a formalizmus, liberalizmus és racionalitás által jellemzett módszere volt, amellyel a bíró a katikus és irracionális nemzetiszocialista jogtól némileg elzárkózhatott és megkísérelhette megőrizni személyes integritását”.¹³⁴ Bauer példái a weimari időkből is azt igazolják, hogy a bírák nem a jog szolgálai követésével ásták alá a köztársaságot. Hanem azzal, hogy ott, ahol a jog engedte a mérlegelést, autoriter, elitista, antidemokratikus mentalitással, császárság kori konzervatív meggyőződésükkel összhangban hozták döntéseiket. Gyűlölték a „házatlanok, istentelenek teremtettsé zsidó köztársaságot”, a demokráciát, amelyet – úgy érezték – rájuk erőltettek. A tekintélyt tisztelték, de a köztársaságot nem tartották tiszteletre méltónak, mert toleráns volt, mert nem volt rendpárti, mert nem volt brutá-

lis. Ott, ahol a tételes jog alapján ítélték volna másképp is, döntéseikkel a bírák rendre szabotálták a köztársaságot, rombolták tekintélyét. De Bauernek nem volt igaza: a bírák nem azzal segítették hatalomra jutni Hitlert, hogy megszállottan követték „a jog az jog, a parancs az parancs” elvét, nem azzal, hogy bálványozták a pozitív jogot, hogy szolgálai tartották magukat a törvény betűjéhez. Nem. A katasztrófához azzal járultak hozzá, hogy – maga Bauer írja ezt – „a bírói függetlenség köpönyege alá bújva” kötelező érvényű ítéleteikben fejezték ki a köztársasággal szembeni gyűlöletüket, szisztematikusan rombolva azt.¹³⁵

VIII.

Valójában ő is tudta, hogy nem a jogpozitivizmussal van baj, és ezt röviddel halála előtt elismerte. „Az első német demokrácia alkotmányában lefektetett alapjogok csak stukkóként szolgáltak az állam épületén” – írta 1967 szeptemberében. Minden az államérdeknek rendeltetett alá, egy sajátos természet-jogot ültettek a trónra. A bíróságok a jobboldal iránt elfogult, a köztársaság előtti állapotok visszaállítását célzó ítélkezési gyakorlata minden volt, „csak nem a törvények jogpozitivista értelmezése”.¹³⁶ Nem a jogpozitivizmus volt hát a bűnös, hanem a németekbe évszázadokon át sulykolt alattvaló-mentalitás, amely számára a tekintély egyenlő a brutális hatalommal, amely félelemben tart, de – éppen ezért – lehet tisztelni.

Bauer egész életét arra tette fel, hogy Weimar kudarca ne ismétlődjön meg. Úgy látta, ennek veszélye a gyenge német demokráciában, a még épülő jogállamban realitás. Tudta, hogy ez csak akkor hátrítható el, ha sikerül a németekből kiölni a szolgálai engedelmességet és párját, a gyengékkel, a másokkal szembeni könyörtelenséget, ha a hatalom kiadja a parancsot. Derűlátóan érkezett vissza a száműzetésből. Meggyőződése volt, hogy az új generáció – ha láttatják vele, milyen volt a náci pokol – a szolgaság helyett a szabadságot, a nyers erő helyett a rációt, a türelmet és az empátiát fogja választani. Meg fogja érteni Schiller szavait: a német nagysága nem kardja erejében van, hanem szellemében, abban, hogy úrrá lesz önmaga tévhitein, rögeszméin.¹³⁷ Az embertelenség bemutatásához kellett a náci gyilkosok pereit. Láttatni kellett azt is, hogy volt alternatíva: ezt szolgálta a Remer-per, amelynek valódi szereplője Stauffenberg, a germán hagyomány örököse, aki élete árán fellázadt az önkény ellen. Bauer hitt a determinizmusban, és hitt abban, hogy az emberek javíthatók: a rosszra kész-

tető környezeti tényezők módosíthatók, a személyiség alakítható, neveléssel, pszichoterápiával vagy akár orvosi beavatkozás révén.¹³⁸ Természetesen a fiatalok azok, akik formálhatók, az öregeket, akikbe a családi és iskolai drill beleverte a szolgálattelküszet, akik már minden rezsimre felesküdték, le lehet írni.

Élete végén elfogta a kétség, hogy programja sikerül-e. Mert a projekt elemei meginogtak. Ekkor döbbsent rá, hogy milyen romboló következményekkel járhat szélsőséges determinizmusa és az arra épülő tettesközpontú kriminálpolitikai víziója. A náci perekről 1961-ben még azt nyilatkozta, hogy a német társadalom nagy része, a fiatalok pedig szinte kivétel nélkül, felismerték, hogy szükség van a nemzetiszocialisták felelősségre vonására. Az Auschwitz-per visszhangja aztán kijózanította: a németeknek csak hatvan százaléka hallott egyáltalán a perről, és a lakosság kétharmada úgy vélte: elég volt a náci bűnök üldözéséből. „A perek nevelő hatása minimális” – nyilatkozta Bauer egy izraeli újságnak az ítélet kihirdetése után.¹³⁹ 1969 tavaszán aztán kiszivárgott a hír, hogy készül a büntető törvénykönyv módosítása. Ártalmatlannak látszó kis változtatásról volt szó, de hatásaként a náci gyilkosok nagy többsége fellelégezhet: büntetteik elévültek.¹⁴⁰ A főügyésről szóló dokumentumfilm-ben¹⁴¹ a barát, Thomas Harlan azt állítja, hogy Bauert a minisztériumi bürokraták, egykori náci jogászok ravaszul kiagyalt törvénymódosítása ölte meg. Csalódott a fiatalokban: 68 eszméivel rokon-szenvezett, kereste a kapcsolatot az új generációval, sokat járt közük. De amikor az apák elszámoltatása erőszakba csapott át, megrettent. Súlyos stratégiai hibának tartotta, hogy a lázadók úgy akarják kikényszeríteni a változást, „hogy a társadalmat megtanítsák rettegni”.¹⁴² Szűkebb környezetében is elárulták: az Auschwitz-per ifjú ügyészeinek egyike kilépett a szervezetből és áttért. Ettől kezdve – rendes ellenszolgáltatás fejében – a náci gyilkosok védelmét látja el, mindazal tudással felvértezve, amit Bauer mellett szerzett.¹⁴³ Bauer kapcsolatát legközelebbi barátjához, a nála negyedszázaddal fiatalabb, Thomas Harlanhoz is egyre több feszültség terheli.

Bauer hatvanöt évesen halt meg, csalódottan, magányosan és furcsa körülmények között. Elterjedt a hír, hogy öngyilkos lett, egy nemrégiben készült szakvélemény alapján pedig ismét felmerült a gyanú, hogy mások végeztek vele. A hivatalos igazságügyi vélemény a halál okaként szívelégtelenséget állapított meg. „Aki ismerte, tudta, hogy belül lángol és a láng felemésztette” – írta egyik tisztelője.¹⁴⁴ Talán az önmarcangoló képzet, hogy Weimar után az új köztársaságot sem sikerül meg-

menteni, ez vette el erejét. Tévedett. Az Auschwitz-perrel új korszak vette kezdetét. „A kilencszázhusz oldalas ítéletben leírtakat senki sem vonhatja már kétségbe. A fiatal szövetségi köztársaság nyomasztó hallgatása itt ér véget, és jönnek a mozgalmas 60-as évek” – írja ötven évvel a tárgyalás megkezdése után Bauer pályájának krónikása.¹⁴⁵ 1995-ben a frankfurti Goethe egyetemen létrehozták a róla elnevezett intézetet, itt dolgozzák fel a holokauszt történetét és kutatják hatásait. Egy évtizeddel Bauer halála után a Bundestag úgy határozott: a gyilkosság sohasem évül el. Bauer jogi álláspontját a terrorista állami erőszakszervezet keretében elkövetett bűntettek megítéléséről, amelyet az Auschwitz-per bírái elvetettek, az 1990-es évek közepétől követi a német igazságszolgáltatás. A bíróságok kimondják, hogy az „írásztal-gyilkosok” ugyanúgy tettesként felelnek, mint a végrehajtók és nem pusztán bűnsegédként. 2011-ben John Demjanjuk ügyében a müncheni bíróság leszögezi: aki a táborokban szolgált, tudta, hogy egy megsemmisítő gépezet része, és felel minden ott elkövetett gyilkosságért. 2015-ben ennek a jogelvnek alapján ítélték el bűnsegédként Oscar Gröning SS-szakaszvezetőt, aki rámpaszolgálatot teljesített Auschwitzban, háromszázezer magyar zsidó meggyilkolásáért. Az ítéleteket a fiúk mondták ki és az ő fiaik.

JEGYZETEK

- ¹ *Az állam Fritz Bauer ellen.* Rendező: Lars Kraume (2015). Fritz Bauer az egyik főszereplője a Magyarországon ugyancsak bemutatott *A hallgatás labirintusában* című filmnek is (*Im Labyrinth des Schweigens*. Rendező: Giulio Ricciarelli, 2014). A két filmet elemzi György Péter a *Magyar Narancs* 2016/18. számában megjelent írásában: „A másik oldal. A Saul fia németországi fogadtatásáról.”
- ² Werner Renz: *Fritz Bauer und das Versagen der Justiz. Nazi-Prozesse und ihre „Tragödie“*. CEP Europäische Verlagsanstalt, Hamburg. 2015. 53–55.
- ³ Uo. 56.
- ⁴ Fritz Bauer: *Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns*. Europäische Verlagsanstalt, Hamburg. Neuausgabe 2016. (Első kiadás: 1965.)
- ⁵ Uo. 77.
- ⁶ Raphael Gross – Sybille Steinbacher: Vorwort. In: Lena Foljanty – David Johst Hrsg.: *Fritz Bauer. Kleine Schriften (1921–1969)*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2018, e-book. 29.
- ⁷ Renz 2015. 174.
- ⁸ Az egyik legszínvonalasabb német kriminológiai folyóiratban Günter Blau is annak a reményének adott hangot, hogy Bauer nevét az utókor nemcsak a Hitler-rezsim gyilkosaival szembeni perekkel köti majd össze, hanem a jövő büntetőjogának humanizálása érdekében folytatott fáradhatatlan küzdelmével is. Günter Blau: Fritz Bauer. *Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 51. Jg. 1968/7–8. 363.
- ⁹ Richard Schmid: Fritz Bauer 1903–1968. *Kritische Justiz*, 1968/1. 61. A reformmunkálatok eredményeképpen elfoga-

- dott Btk. novelláról a *Spiegel* újságírója Gustav Radbruchot, az egykori igazságügyi minisztert, Fritz Bauer példaképét idézte: „a reform nem azt jelenti, hogy jobbítunk a büntetjogon, hanem, hogy egy jobb büntetjogot hozunk létre”. Ilyen értelemben – így a kommentátor – a reform megbukott. A cikk szerint maradt a moralizáló tett-büntetőjog: a büntetés alapja a szabad akarattal rendelkező egyén rossz döntése, akinek a jogrend helyreállítása végett bűnhődnie kell. Franz von Liszt, majd Gustav Radbruch a környezeti tényezők és a személyiség módosítását jelölték meg a büntetőjog funkciójaként a társadalom védelme érdekében, és ezt a tudományos alapokra építkező büntetőjog eszméjét vallotta a cikk szerint Fritz Bauer is. Ahogy az egykori hesseni főügyész fogalmazott: „a büntetőjog közelebb áll a járványok leküzdéséhez vagy a gáz- és vízügyi szabályozáshoz mint ahhoz, amit etikának vagy erkölcsnek szokás nevezni.” Strafrechtsreform. Nicht gesprungen. *Der Spiegel*, 1969/20.
- ¹⁰ Bauer pályafutásának rövid összefoglalásánál Lena Foljanty-nak és David Johstnak a Bauer rövidebb írásait tartalmazó publikációhoz készített bevezetőjére támaszkodtam. Lena Foljanty – David Johst: Einleitung. In: Foljanty–Johst 2018. 36–41.
- ¹¹ Így például a száműzetésben nagy ívű tanulmányt írt a dán monopol-törvényhozás kapcsán az árpolitikáról (1939); 1941-ben „Pénz”, 1945-ben „Új gazdasági irányvonal” címmel jelent meg dán nyelven monográfiája. Fritz Bauer publikációinak listáját lásd a Foljanty és Johst szerkesztette munka függelékében: Foljanty–Johst 2018.
- ¹² Werner Renz említi Fritz Bauerről emlékező, halála ötvenedik évfordulóján írt kiváló esszéjében, hogy a róla készült filmek nácivadász hősként mutatják be Bauert, de félreértették őt: „a szövetségi köztársaság hidege valójában rezignálttá tette”. Werner Renz: Staatsanwalt wider Willen. *Die Zeit*, 2018/27. június 28.
- ¹³ Bauer szerepére lásd Bettina Stangneth: *Eichmann vor Jerusalem*. rororo, 2014.
- ¹⁴ Ich vergesse den Mörder von Kaj Munk nicht. Per Mossin interjúja Fritz Bauerrel. In: Foljanty–Johst 2018. 1425.
- ¹⁵ Neuer Hitler würde heute leichtes Spiel haben. Hans Herman Petersen interjúja Fritz Bauerrel. Uo. 1415.
- ¹⁶ Fritz Bauer: Das Lehrstück von Kain und Abel. Uo. 1793.
- ¹⁷ 1961-ben így nyilatkozott: „tudatosítani kell, hogy az eljárások nem a bosszút, nem a megtorlást szolgálják. Számunkra itt az a döntő, hogy a perekben átláthatóvá tegyük a múltat és ezzel hozzájáruljunk a német történelem megismeréséhez.” Dominik Rinkart: Wer war eigentlich Fritz Bauer? *Frankfurter Neue Presse*, 2018. június 29.
- ¹⁸ Renz 2018. 27.
- ¹⁹ Fritz Bauer: Im Kampf um des Menschen Rechte. In: Foljanty–Johst 2018. 661–662. Bauer írása eredetileg 1955-ben az Elga Kern szerkesztette *Wegweiser in der Zeitwende* című kötetben jelent meg, amelyben Bauer mellett más vezető értelmiségiek, köztük Bertrand Russell, Pablo Casals és Martin Buber beszélnek arról, hogy miképpen látják a háború utáni „új világot”. Elga Kern Hrsg.: *Wegweiser in der Zeitwende. Selbstzeugnisse von Bertrand Russell u.a. Reinhardt*. München–Basel, 1955.
- ²⁰ A holland *De Telegraaf*-nak adott interjújában azt nyilatkozta, hogy Hessen szívesen állította volna Eichmann bíróság elé, de a bonni kormány úgy döntött, hogy nem kéri a kiadatását. Deutsche mit Nazi-Vergangenheit konfrontiert. In: Foljanty–Johst 2018. 1036. (Eredeti megjelenés: *De Telegraaf*, 1961. február 14. 3.)
- ²¹ Tom Segev szerint Ben Gurion azt mondta: „Nem a büntetés a lényeges, hanem az a tény, hogy a perre sor kerül, és pedig itt Jeruzsálemben. Tom Segev: *Die zwei Gesichter des Eichmann Prozesses*. <http://www.nahost-politik.de/israel/eichmann.htm>.
- ²² Bauer már a nürnbergi perekkel kapcsolatban is sajnálkozását fejezte ki, hogy a háborús bűnösöket nem német bíróságok vonják felelősségre. Ha erre sor kerül – írta –, Németország lehetőséget kapott volna, hogy a világ nyilvánosságának megmutassa: az új Németország jogállam, amely szakít jogtipró múltjával és elátkozza a nemzetiszocialisták felfogását, amely szerint a hatalom egyenlő a joggal. Fritz Bauer: Recht oder Unrecht –... mein Vaterland. In: Foljanty–Johst 2018. 293. (Eredeti forrás: *Deutsche Nachrichten*, Nr. 24. 1946. június 26. 2.)
- ²³ Einleitung. In: Foljanty–Johst 2018. 49.
- ²⁴ „Senkinek gonoszért gonosszal ne fizessetek... Magatokért bosszút ne álljatok szerelmeseim, hanem adjatok helyet ama hagnak; mert meg van írva: Enyém a bosszúállás, én megfizetek, ezt mondja az Úr.” Róm. 12,17 és 19. Károli Gáspár fordítása.
- ²⁵ Jónás megtorlást követel, és aztán „megfeddettik amiatt való zúgolódásáért, hogy Isten a ninivebelieknek megkegyelmezett.” Jón 4.
- ²⁶ Fritz Bauer: Die Schuld im Strafrecht [1962]. In: Joachim Perels – Irmtrud Wojak Hrsg.: *Fritz Bauer. Die Humanität der Rechtsordnung. Ausgewählte Schriften*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 1998. 275.
- ²⁷ Bauer 1962. 275.
- ²⁸ Uo. 249.
- ²⁹ Fritz Bauer: Gedanken zur Strafrechtsreform [1959]. In: Perels–Wojak 1998. 239.
- ³⁰ Idézet Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* című írásából. Bauer 1962. 275.
- ³¹ Bauer itt Nietzsche *Emberi, túlhumánus emberi* című munkájából idéz. Uo. 275.
- ³² Fritz Bauer: Die Reformbedürftigkeit der Strafrechtsreform [1966]. In: Perels–Wojak 1998. 291.
- ³³ Bauer 1962. 268.
- ³⁴ Bauer Nietzsche *Bálványok alkonya* című munkájából idézi a négy nagy tévedés című részt. Bauer 1962. 254.
- ³⁵ Uo. 267.
- ³⁶ Bauer 1966. 293.
- ³⁷ Fritz Bauer: Die Humanität der Rechtsordnung. Im Kampf um des Menschen Rechte (1955). In: Perels–Wojak 1998. 46.
- ³⁸ Bauer hozzáteszi, hogy a megtorlás elve alapján az autoriter államfelfogásba illeszkedik – Kant és Hegel nem tagadhatják le porosz gyökereiket. Lásd Bauer 1962. 272. De ami még rosszabb: nem a náciizmus találta fel ugyan a megtorlást igazoló szabad akarat elméletét, de készségesen tette magáévá. Nemezszer idézi fel Bauer a vérbíró Freisler már nyelvezetében is ijesztő – más nyelven nehezen közvetíthető – mondatait: „Az élethez való hősiesség hozzáállás és a teendőik számára, ahogy a nemzetiszocializmus sajátjaként megjelennek, az akarat szabadsága nem kérdés. Nem hallja szavát annak, aki azt mondja: nem tehetek másképp. Minden élethelyzetben azt kiáltja: tennem kell, akarom, képes vagyok! A bűn bűnhődést követel! A bűnhődés utáni kiáltás számunkra, németeknek oly ősi, mint maga a népünk. Nem atavisztikus csökevény, hanem eleven erő; mert mindaddig felhangzik, amíg csak létezik egy német nép. Lehet, hogy értelemmel nem indokolható, de nincs szükség arra, hogy filozófiailag igazolják, mert a bűnhődés iránti vágy bennünk él, és ez elég!” Lásd Bauer 1962. 274.
- ³⁹ *Grundgesetz*, 20.1. cikk.
- ⁴⁰ Schiller *Méltóság* című versét idézi Bauer 1959. 238.; Bauer 1962. 272.

- ⁴¹ Bauer 1959. 244–245.
- ⁴² Marc Ancel kriminológus és a francia Semmítőszék egyik vezetője volt a második világháború utáni két évtized népszerű kriminálpolitikai irányzatának, az új társadalomvédelmi mozgalomnak (*la nouvelle défense sociale*). A mozgalom „a morális felelősség és megtorló büntetés koncepcióján alapuló klasszikus büntetőjog” felváltását hirdette meg a társadalom védelmét szolgáló intézkedésekkel. Marc Ancel: *Social Defence. A Modern Approach to Criminal Problems*. Routledge & Kegan Paul, London, 1965. 2.
- ⁴³ Ronen Steinke: *Fritz Bauer oder Auschwitz vor Gericht*. Piper, München–Berlin–Zürich. 2016. 153.
- ⁴⁴ Uo. 154.
- ⁴⁵ Uo. 155–156.
- ⁴⁶ Einleitung. In: Foljanty–Johst 2018. 30.
- ⁴⁷ Steinke 2016. 157.
- ⁴⁸ Uo. 155.
- ⁴⁹ Blau 1968. 365.
- ⁵⁰ Lotte Kohler – Hans Sander eds.: *Hannah Arendt Karl Jaspers Correspondence 1926–1969*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1992. 54.
- ⁵¹ A részletekre lásd Hans-Heinrich Jescheck: *Lehrbuch des Strafrechts*. Allgemeiner Teil (Vierte Auflage). Duncker & Humblot, Berlin, 1988. 92–93.
- ⁵² Blau 1968. 364.
- ⁵³ Uo.
- ⁵⁴ Peter Grubbe: Klug, aber zwielichtig. Schuld und Schicksal bei Max Alsberg. *Die Zeit*, 1965/51.
- ⁵⁵ *Schriften zur Psychologie der Strafrechtspflege*, Heft 1. J. Bensheimer, Mannheim, 1926. és Die Philosophie der Verteidigung. In: Jürgen Taschke Hrsg.: Max Alsberg – Ausgewählte Schriften. Nomos, Baden-Baden, 1992. 323–339.
- ⁵⁶ A nácik elől öngyilkosságba menekült Alsberg haláláról hírt adó és munkásságát értékelő írás (amúgy a halál okaként szívrohamot megjelölve) a *Frankfurter Zeitung* 1933. szeptember 13. számában azt emeli ki, hogy az 1931-ben a berlini egyetem címzetes professzorává kinevezett Alsberg „szakmai (értsd: ügyvédi) tevékenysége során „a művészi és intuitív metódust részesítette előnyben az egzakt eljárási móddal szemben”. Alsberghez hasonlóan kiemelkedő jogirodalmi tevékenységet folytatott Max Hirschberg, aki főképp szociáldemokrata politikusok és baloldali újságírók védelmét látta el és így tett szert országos hírnévre. Az ő nevéhez fűződik a maga nemében úttörő, a téves elítélések okait elemző monográfia (*Das Fehlurteil im Strafprozess: Zur Pathologie der Rechtsprechung*). Bauerhez hasonlóan Hirschberget is internálták baloldalisága és a Hitlerrel való szembenállása miatt, szabadon bocsátása után előbb Olaszországba menekült, majd 1939-ben az Egyesült Államokba emigrált. Ugyanebben az évben a müncheni egyetem megfosztotta doktori címétől. Életútját „Jude und Demokrat” címmel örökítette meg. Otto Kahn-Freundot, az egyik berlini munkaügyi bíróság bíróját, számos munkajogi tanulmány szerzőjét hiába hívták a berlini egyetem két tanszékére is, rehabilitációját még a náci hatalomátvétel előtt megakadályozták. Sikertült Angliába menekülnie, a London School of Economics and Politics (LSE) tanára lett, majd nyugdíjazásig vezette az oxfordi egyetem összehasonlító jogi tanszékét. (Otto Kahn-Freund: *Autobiographische Erinnerungen an die Weimarer Republik. Ein Gespräch mit Wolfgang Luthardt. Kritische Justiz*, 1981/2. 183–184.) Ugyancsak az LSE, majd ezután az oxfordi egyetem (All Souls College), végül a cambridge-i egyetem professzoraként tanított Hermann Kantorowicz, „a 20. század egyik legjelentősebb és leguniverzálisabb jogtörténésze és jogfilozófusa, akit már a weimari köztársaságban egy sor szellemi nulla mögé soroltak, csak mert önálló és konok szellem volt és ezen felül zsidó. (Richard Schmid: Versuch über Gustav Radbruch. *Kritische Justiz*, 1970/1. 63.) A kieli egyetemen, ahonnan 1933-ban eltávolították, helyét a náci büntetőjog egyik leghírhedtebb képviselője, Georg Dahm vette át. Dahm a háború után rövid pakisztáni kitérő után 1951-ben visszatért a kieli egyetemre a nemzetközi jog professzoraként.
- ⁵⁷ Fritz Bauer: Die modernen Aufgaben einer Strafrechtsreform. In: Foljanty–Johst 2018. 580.
- ⁵⁸ Strafrechtsreform und Bundestag. In: Foljanty–Johst 2018. 1094. (Eredeti megjelenés: *Gewerkschaftliche Monatshefte*, Jg. 12. H. 11. 1961. november. 655–660.) Bauer azt hozzászéli, hogy bár a jogtudósoknak csak annyi beleszólásuk van a törvényhozásba, mint bárki másnak, a tudományos alapon dolgozó büntetőjogi bizottságban fontos feladatot teljesítenek: felkínálják a megoldási lehetőségeket és ezzel előkészítik a javaslatok parlamenti tárgyalását.
- ⁵⁹ Az ENSZ Közgyűlése 1985. november 29-én fogadta el a deklarációt. Az Európa Tanács keretében a Miniszterek Bizottsága 1985. június 28-an fogadta el a sértettek jogairól szóló ajánlást (Recommendation No. R (85) 11 on the position of the victims in the framework of criminal law and procedure).
- ⁶⁰ Fritz Bauer: Anmerkungen zu BGH Urteil von 10. 11. 1953 StR 324/53. *Juristenzeitung*, Jg. 9. 1954/11. 357. Lásd még Foljanty–Johst 2018. 555–558.
- ⁶¹ A hamis tanúzás például – írja Bauer – nem pusztán az igazságszolgáltatás integritása elleni támadás, hanem konkrét érdekek ellen irányul, ezért a hátrányt szenvedettek számára lehetőséget kell adni, hogy a perben a sértetteket megillető jogokat gyakorolva, fellépessenek. Fritz Bauer: Zum Begriff des Verletzten in der StPO. *Juristenzeitung*, Jg. 8. 1953/10. 298–300. Lásd még Foljanty–Johst 2018. 514–522.
- ⁶² Fritz Bauer: Ein neues Strafrecht. *Frankfurter Rundschau*, 1954/247. 1954. október 23. Lásd még Foljanty–Johst 2018. 563–566.
- ⁶³ Einleitung. In: Foljanty–Johst 2018. 55.
- ⁶⁴ BGH, 17. 02. 1954.
- ⁶⁵ Himmler a homoszexualitást „járványnak” nevezte, amely zavarja a német nép „nemi háztartását” és végeredményében néphalálhoz vezet. (Werner Renz: *Wider die Sittenwächter. Fritz Bauers Kritik am überkommenen Sexualstrafrecht der 1950er und 1960er Jahre*. 82. http://queernations.de/wp-content/uploads/2018/06/JB-Sexualitaeten-2017_Renz.pdf. Ennek szellemében szigorították a német Btk. 175.§-t: ettől kezdve mindenféle „fajtalan” cselekményt büntettek, és az újonnan bevezetett minősített esetekben a büntetés felső határát 10 évben alapították meg.
- ⁶⁶ BVerfGE 6,389. 1957. május 10.
- ⁶⁷ E 1962, BT-Drs. IV/650.
- ⁶⁸ A baueri életművet kutatók mind a mai napig vitatkoznak azon, hogy a homoszexualitást pönalizáló Btk. paragrafus mennyiben érintette őt személyesen. Arra van bizonyíték, hogy Koppenhágában a rendőrségre beidézték, mert egy feljelentés szerint homoszexuális kapcsolatokat tartott fenn. (Dániában egyébként 1930-tól a homoszexuális érintkezés csak akkor volt büntetendő, ha fizetés ellenében történt.) Legközelebbi barátjának, Thomas Harlan rendezőnek írt szenvedélyes, egyben szomorú levelei mindenesetre nem nélkülözik az erotikát. Bauer homoszexualitásának tabuként kezelése és Harlanhoz fűződő viszonyára lásd Renz 2017. 85–93.
- ⁶⁹ Fritz Bauer: Hauptverhandlung in zwei Etappen? Sollen Strafe und Massnahmen erst in einer zweiten Verhandlung

- eventuell durch ein sachverständiges Gremium-bestimmt werden? In: Foljanty–Johst 2018. 1103–1139. A német eljárásjogi irodalomban csak jónéhány év múlva kezdődtek a viták a tárgyalás kettőosztásának előnyeiről és hátrányairól.
- ⁷⁰ Renz 2017. 73. A nem-jogászok bevonását a jogkövetkezmény meghatározásába már 1949-ben felvetette. Fritz Bauer: Warum Gefängnisse. In: Foljanty–Johst 2018. 435.
- ⁷¹ Fritz Bauer: Straffälligenhilfe nach der Entlassung. In: Foljanty–Johst 2018. 722.
- ⁷² Fritz Bauer: Im Kampf um des Menschen Rechte. In: Foljanty–Johst 2018. 675–676.
- ⁷³ Fájdalmas, bár nem a legtragikusabb példa erre a virtuóz szociológus Georg Simmel pályája. Előadásaira özönlött a nép, néhányan külföldről is jöttek, hogy meghallgassák – nem segített az sem, hogy Simmel a diákigazolványokat is ellenőriztette az előadóterem előtt – írta halálának századik évfordulóján egyik méltatója. De kollégái szemében csak felforgató – igaz, egyben briliáns – szalonszociológus volt. Áskálódta ellene, a feljelentésekből pedig „nemcsak a „császárhű senkik pusztá irigysége csöpögött, hanem az eredeti német zsidógyűlölet”. Kezdetben még a doktori címet sem akarták neki odaítélni. (Thomas Asshauer: „Wir alle sind –Fragmente”. *Die Zeit*, 2018/39.) Egyik antiszemita irigye a badeni kultuszminisztériumnak küldött hétoldalas feljelentésében egyebek között a következőket írta: „azt, hogy Simmel professzor megkeresztelkedett vagy sem, nem tudom, de azt igen, hogy velejég izraelita, külső megjelenésében, fellépésében és szellemiségében... Egész életfelfogása, világnézete eltér német keresztény-klasszikus műveltségünkétől, tagadja és rombolja”. (Alexander Cammann: Herrlicher Wahnsinn. *Die Zeit*, 2016/23.) Simmel végül mégiscsak kapott katedrát, egy évvel a halála előtt. „Amikor 1917-ben a vég kezdete közeledett, Georg Simmel végre rendes professzori kinevezést kapott a császári Németországban. Nem a számára kedves Berlinben, nem is az akkori Németország titkos fővárosában, Heidelbergben, hanem a periférián, Strassburgban. Még utoljára tudatták vele, hogy akadémiai körökben élete végéig *outsider* marad.” (Wolf Lepenies: Georg Simmel. Grundfragen der Soziologie. *Die Zeit*, 1983/35.)
- ⁷⁴ Deutscher Rechts-Verlag Hrsg.: *Das Judentum in der Rechtswissenschaft*, Heft 1. 14. Idézi: Christian Busse: „Eine Maske is gefallen”. Die Berliner Tagung „Das Judentum und die Rechtswissenschaft” vom 3./4. Oktober 1936. *Kritische Justiz*, 2000/4. 584. Schmitt íjesztő beszédének összefoglalására lásd Hans Ulrich Wehler: *Der Nationalsozialismus: Bewegung, Führerschaft, Verbrechen, 1919–1945*. C. H. Beck, München, 2009. 139–140.
- ⁷⁵ Hans-Heinrich Jescheck: *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*. Duncker & Humblot, Berlin, 1988. 47–48.
- ⁷⁶ Hans Barion – Ernst Forsthoff – Werner Weber Hrsg.: *Festschrift für Carl Schmitt zum 70. Geburtstag dargebracht von Freunden und Schülern*. Duncker & Humblot, Berlin, 1959 és Hans Barion – Ernst Wolfgang Böckenförde – Ernst Forsthoff – Werner Weber Hrsg.: *Epitaphos. Festgabe für Carl Schmitt zum 80. Geburtstag*. Duncker & Humblot, Berlin, 1968.
- ⁷⁷ Hans Herman Petersen: Neuer Hitler würde heute leichtes Spiel haben. In: Foljanty–Johst 2018. 1416–1417. (Eredeti megjelenés: *Berliner Tage (B.T.)*, 1963. február 27. 10 skk. Az antiszemitizmus gyökereit Bauer abban látta, hogy a németeket évszázadokon keresztül arra dresszírozták, hogy vakon engedelmeskedjenek az autoritásoknak. Ez – úgy vélte – elsősorban Luther bűne, aki izzó gyűlölettel viseltetett a zsidók iránt. Ezt a gyűlöletet táplálták a fiatalokba éveken át az iskolákban és a hittanoktatás keretében.
- ⁷⁸ Steinke 2016. 44.
- ⁷⁹ Raphael Gross – Sybille Steinbacher: Vorwort. In: Foljanty–Johst 2018. 26.
- ⁸⁰ Renz 2018.
- ⁸¹ Erardo Cristoforo Rautenberg: Zu Haus unter Feinden. *Die Zeit*, 47/2014. november 13.
- ⁸² <https://www.juedischesmuseum.de/besuchen/ausstellung/detail/fritz-bauer-der-staatsanwalt/>.
- ⁸³ Renz 2018.
- ⁸⁴ Uo.
- ⁸⁵ Fritz Bauer: Panorama in Helsingör. In: Foljanty–Johst 2018. 104–110. és Fritz Bauer: Der andere Heinrich. Uo. 112–116.
- ⁸⁶ Fritz Bauer: Juden in Europas Norden. In: Foljanty–Johst 2018. 123–128.
- ⁸⁷ Uo. 123.
- ⁸⁸ Uo. 125.
- ⁸⁹ Indenfor Murene (A falak mögött).
- ⁹⁰ Fritz Bauer: Glückliche Insel Dänemark. In: Foljanty–Johst 2018. 91.
- ⁹¹ Sinzheimer Hollandiába menekült, az ország megszállása után ott rejtgettek, a bujkálástól legyengülve közvetlenül a háború vége után halt meg. Neumann az Egyesült Államokba emigrált.
- ⁹² Gross–Steinbacher: Vorwort. In: Foljanty–Johst 2018. 27.
- ⁹³ Renz 2018.
- ⁹⁴ Unbewältigte Vergangenheit. Ein Jurist nimmt Stellung. Rádióinterjú Fritz Bauerrel. In: Foljanty–Johst 2018. 1048.
- ⁹⁵ Uo. 49.
- ⁹⁶ Ich hätte in Kopenhagen bleiben sollen. Interjú Fritz Bauerrel. In: Foljanty–Johst 2018. 1895.
- ⁹⁷ Werner Renz: Auschwitz vor Gericht. Fritz Bauers Vermächtnis und seine Missachtung. Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, 2018. 41–42. A védők egy további bíró kizárását kezdeményezték, hogy ő is a „faji alapon üldözöttek” köréhez tartozik, ezért feltételezhető, hogy rokonai veszték oda a koncentrációs táborokban. Az indítványt azonban elutasították.
- ⁹⁸ https://www.focus.de/wissen/mensch/geschichte/nationalsozialismus/vorsitzender-im-auschwitzprozess-forscher-enthullt-vorzeige-richter-liess-in-der-nazizeit-jugendliche-unfruchtbar-machen_id_10591605.html (letöltve: 2019. május 10.).
- ⁹⁹ Steinke 2016. 248–250.
- ¹⁰⁰ Elterjedt, hogy Bormann már nincs életben – erre is utalt Bauer, de hiányzott még a meggyőző bizonyíték. Amikor a fiatalok azt kérdezték, hogy a hitleri parancsról miért nem szerzett eddig tudomást a közvélemény, Bauer elintézte azzal, hogy a németek nem szeretik, hogy a múltat állandóan „az orruk alá dörgölik”. Interview mit Generalstaatsanwalt Dr. Bauer (*Meorot. Zeitschrift der Zionistischen Jugend Deutschlands*, 1964. október–november. 4–6.) In: Foljanty–Johst 2018. 1729–1732.
- ¹⁰¹ Foljanty–Johst 2018. 1047.
- ¹⁰² Uo. 1051.
- ¹⁰³ Uo. 1898.
- ¹⁰⁴ Edo Reents: Besuch bei Thomas Harlan. Wie es war, als mir Goebbels eine Märklin kaufte. *Frankfurter Allgemeine*, 2007. január 15. <https://www.faz.net › Feuilleton › Bücher>.
- ¹⁰⁵ Zum 7. Mai 1945. Mitteilungen der sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SPD) in Schweden. Nr. 5. Mai 1945. In: Foljanty–Johst 2018. 223.
- ¹⁰⁶ Unsere Weihnachtsumfrage: Warum sind Sie zurückgekehrt? Uo. 1274.

- ¹⁰⁷ *Der Verbrecher aus verlorener Ehre* (1786).
- ¹⁰⁸ Dahm teóriáját az 1940-ben megjelent *Der Tätersystem im Strafrecht* című monográfiájában tette közzé. Jescheck szerint (*Lehrbuch des Strafrechts*, 1988. 48.) „Dahm normatív tettestanát elsősorban a háború idején elkövetett katonai bűncselekmények megszorító értelmezését szolgálta.” A normatív tettestan alapján módosították 1941-ben a gyilkosság tényállását. A német Btk. eredeti szövege szerint „Aki szándékosan és előre megfontoltan embert öl, gyilkosság miatt büntetendő.” A tettesre orientált „népies” (*völkisch*) büntetőjogi teóriának megfelelően a módosított tényállás a „Gyilkos az, aki” fordulattal kezdődik, majd következnek azok a jellemzők, amelyek az elkövetőt gyilkossá teszik.
- ¹⁰⁹ Idézi: Thomas Fischer, *Völkisches Recht. Die Zeit*, 2013/51. <https://www.zeit.de/2013/51/mord-paragraph-nationalsozialismus> (letöltve: 2019. május 12.).
- ¹¹⁰ Bauer erről részletesen kifejti véleményét *Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns* című munkájában (Europäische Verlagsanstalt, Hamburg. Neuauflage 2016). Ennek alapján ismertetem releváns megállapításait.
- ¹¹¹ Fritz Bauer: Die ungesühnte Nazi-Justiz. In: Foljanty–Johst 2018. 960.
- ¹¹² Uo.
- ¹¹³ Joachim C. Fest: *Das Gesicht des Dritten Reiches. Hans Frank. Kopie eines Gewaltmenschen*. Piper, München/Zürich, 1997. 289.
- ¹¹⁴ Helmut Nicolai: *Die rassen-gesetzliche Rechtslehre*. Eher, München, 1932. 10.
- ¹¹⁵ Uo. 26.
- ¹¹⁶ Joachim C. Fest: *Das Gesicht des Dritten Reiches. Hans Frank. Kopie eines Gewaltmenschen*. Piper, München–Zürich, 1997. 289.
- ¹¹⁷ Uo. 290. Frank tárca nélküli miniszter volt, majd a megszállt lengyel területek katonai igazgatásának vezetője.
- ¹¹⁸ Bernhard Schlink: Jurist sein. In: *Erkundungen zu Geschichte, Moral, Recht und Glauben*. Diogenes, Zürich, 2015. 180.
- ¹¹⁹ Fritz Bauer: Die Abrechnung mit den Kriegsverbrechern. In: Foljanty–Johst 2018. (Eredeti megjelenés: *Sozialistische Tribüne*, Jg. I. H. 2. Februar 1945. 11–13.)
- ¹²⁰ A radbruchi formula lényege, hogy a tételes jog érvényét veszti, ha az igazságosság eszméjével elviselhetetlen mértékben kerül ellentétbe.
- ¹²¹ Einleitung der Herausgeber. Motive im Denken und Handeln Fritz Bauers. In: Perels–Wojak 1998. 15.
- ¹²² Steinke 2016. 135.
- ¹²³ Az *Entnazifizierung* akkor állapotára jellemző, hogy Bauer azért döntött amellest, hogy személyesen képviseli a vádat, mert az erre kijelölt beosztottja, egy egykori Sturmabteilung tizedes, utasítása ellenére csak becsületsértésért és nem rágalmazásért hajlandó vádat emelni. Steinke 2016. 127.
- ¹²⁴ Hogy erre valóban a Hitler elleni összeesküvők voltak-e a legalkalmasabbak, arról lásd Joachim Festnek a történész tárgyilagosságával készített, egyben megindítóan szép ünnepi beszédét: Gedanken zum 20. Juli. Rede in der Paulskirche am 20. Juli. In: Joachim Fest: *Bürgerlichkeit als Lebensform. Späte Essays*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2008. 147–162. Fest az összeesküvés egyik résztvevőjéről, Adam von Trottról írt esszéjét ugyanebben a kötetben így kezdi: „A német ellenállás soha nem kapott méltó helyet a történelemben. A történelem ugyanis hangulata rabja és fura szabályok szerint jár el: csábítja a drámák, a bukás, a nagyság és a fény, a felemelkedés, a rejtély és az örület. A német ellenállást pedig távolról sem jellemezte a nagyság, nem volt rejtélyes és nem volt örült sem.” Lásd Spiel mit hohem Einsatz. Über Adam von Trott. In: Fest 2018. 119.
- ¹²⁵ Abból a szempontból, hogy a perrel mit kívánt elérni, Remer figurája Bauer számára teljesen mellékes volt. Ezt jelzi, hogy bár megtehetné volna, nem tett indítványt a kiszabandó büntetésre. Lásd Steinke 2016. 151.
- ¹²⁶ A vádbeszéd szövegére lásd Fritz Bauer: Eine Grenze der Tyrannenmacht. Plädoyer im Remer-Prozeß [1952]. In: Perels–Wojak 1998. 169–179.
- ¹²⁷ A birodalom megmentésére irányuló szándékkal Bauer azt igazolta, hogy a merénylők nem követhették el a *Landesverrat* bűntettét, amely – a német Btk. 1944-ben hatályban volt szövege szerint – abban az esetben valósul meg, ha az elkövető a birodalom érdekei veszélyeztetésének szándékával, illetve azzal a szándékkal valósítja meg a tényállást, hogy súlyos hátrányt okozzon a birodalomnak (lásd a német Btk. akkor hatályos 88. és 91.§§).
- ¹²⁸ Steinke 2016. 143.
- ¹²⁹ Bauer írásaiban rendre idézi a német irodalom nagyjait, Goethét, Hölderlint, Theodor Stormot, ritkábban Heinét. De a kedvence Schiller, akinek verseit és drámait, *A baramiákat*, a *Wallenstein táborát*, de leginkább a *Tell Vilmos* gyakorta idézi állításai igazolására vagy illusztrálására. Bauer munkáin végigvonul a reflektálatlan engedelmesség elutasítása, így a *Tell Vilmos*ra hivatkozás magától értetődő. De nem kizárt, hogy a *Tell* azért is állt közel szívéhez, mert az „új keletű zsidókkal szembeni ellenszenvből adódó neurotikus asszociációval IV. Frigyes Vilmos porosz király a darabot azzal utasította el, hogy zsidóknak és felforgatóknak való. Lásd Aly Götz: *Why the Germans? Why the Jews?* Metropolitan Books, Henry Holt and Company, New York, 2011. 32.
- ¹³⁰ Friedrich Schiller: *Tell Vilmos*, Harsányi Vilmos fordítása. Bauer 1952. 179.
- ¹³¹ A vádbeszéd okfejtése részben követi Gustav Radbruch levezetését. Lásd Gustav Radbruch: Gesetzliches Unrecht und übergresetzliches Recht (1946). In: Uő: *Rechtsphilosophie*. Hrsg. Erik Wolf – Hans-Peter Schneider. K. F. Koehler Verlag, Stuttgart, 1973. 341–343.
- ¹³² A példára lásd Fritz Bauer: Die ungesühnte Nazi-Justiz. In: Foljanty–Johst 2018. 954.
- ¹³³ Schlink 2015. 184–185.
- ¹³⁴ Bernhard Schlink: Kollektivschuld? In: *Vergangenheits-schuld. Beiträge zu einem deutschen Thema*. Diogenes, Zürich, 2007. 17.
- ¹³⁵ Fritz Bauer: Justiz als Symptom. In: Foljanty–Johst 2018. 1326.
- ¹³⁶ Fritz Bauer: Scham bei der Lektüre. Richter zerstörten die Demokratie. Uo. 2227.
- ¹³⁷ Schiller befejezetlenül maradt versét, amelynek nem adott címet, utóbb „Deutsche Grösse” címmel közzétették: „Das ist nicht des Deutschen Grösse / Obzusiegen mit dem Schwert / In das Geisterreich zu dringen / Männlich mit dem Wahn zu ringen / Das ist seines Eifers wert.”
- ¹³⁸ Foljanty–Johst 2018. 63.
- ¹³⁹ Steinke 2016. 254.
- ¹⁴⁰ A módosítás háttéréről és részleteiről lásd Renz 2015. 175–181.
- ¹⁴¹ *Fritz Bauer – Tod auf Raten* (2010, rendező: Ilona Zioks).
- ¹⁴² Steinke 2016. 265.
- ¹⁴³ Idézi uo. 252–253.
- ¹⁴⁴ Uo. 273.
- ¹⁴⁵ Ronen Steinke: Fritz Bauer-ein deutscher Held. *Süddeutsche Zeitung*, 2013. december 20. <https://www.sueddeutsche.de/politik/jahre-frankfurter-auschwitzprozess-fritz-bauer-ein-deutscher-held-1.1848015>.